

Leermomenten in oorlogstijd

De verdediging van Breda (1581-1637) als casus van de militaire hervormingen in de vroegmoderne periode

Jos Vos, s0602396

Masterscriptie History: Europe 1000-1800

20 juni 2017

Begeleider: dr. Raymond Fagel

Tweede lezer: prof. dr. Jeroen Duindam

Universiteit Leiden

Voor Fijke

De defensieve zijde [van de Nederlandse Opstand] was het minst spectaculair, en ze leent zich nauwelijks voor geschiedschrijving.

A.Th. van Deursen*

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	4
Lijst van afbeeldingen.....	5
Inleiding.....	6
Deel I: aarde en vuur.....	12
1. Ontwikkelingen in de vestingbouw in vroegmodern West-Europa.....	13
2. De aanleg van de vesting van Breda.....	24
3. De ontwikkeling van de vestingwerken tussen 1581 en 1637.....	31
Deel II: man en macht.....	53
1. De eerste Habsburgse periode, 1581-1590.....	54
2. De Staatse periode, 1590-1625.....	66
3. De tweede Habsburgse periode, 1625-1637.....	89
Conclusie.....	103
Lijst van geraadpleegde werken.....	105

Lijst van afbeeldingen

Afbeelding 1: Krak des Chevaliers in Syrië.....	13
Afbeelding 2: De trace italienne.	14
Afbeelding 3: De vestingwerken van Milaan, 1572.	15
Afbeelding 4: De oudnederlandse stijl.....	16
Afbeelding 5: Hoofdschootsrichtingen van geschut in een vesting.....	17
Afbeelding 6: Kroonwerk.	18
Afbeelding 7: Hoornwerk.	19
Afbeelding 8: Fort Bourtange, teruggebracht naar zijn staat in 1750.....	20
Afbeelding 9: Circumvallatie en contravallatie.	21
Afbeelding 10: Gebastioneerd front.....	23
Afbeelding 11: Breda omstreeks 1550.....	26
Afbeelding 12: Contre-garde (links) en couvre-face (rechts).	29
Afbeelding 13: Breda in 1649.....	30
Afbeelding 14: De vestingwerken van Breda in 1593. Tekening van Jacob Kemp.	32
Afbeelding 15: Ravelijnen.	33
Afbeelding 16: Halve manen.	41
Afbeelding 17: Dubbele tenaille.	46
Afbeelding 18: Plattegrond van Breda met de versterkingen rondom de stad aangelegd door prins Maurits, 1624-1625.	47
Afbeelding 19: Plattegrond van Breda met de nieuwe verdedigingswerken aangelegd sinds de komst van Spinola, 1624-1625.....	48
Afbeelding 20: Kaart van het beleg van Breda in 1624 door Johannes Blaeu.....	49
Afbeelding 21: Beleg van Breda in 1637 door Frederik Hendrik.....	50
Afbeelding 22: Plattegrond van de Bredase vestingwerken.	52
Afbeelding 23: Barakken van het complex aan de Akkerstraat.....	98

Inleiding

Onderwerp

In de vijftiende en zestiende eeuw vond er in West-Europa een aantal dramatische ontwikkelingen plaats in de oorlogvoering. Door de introductie van handvuurwapens en mobiele artillerie ging de infanterie een veel prominentere rol innemen op het slagveld: niet alleen werd hun slagkracht sterk vergroot, maar bovendien maakte de ontwikkeling van nieuwe linietactieken het mogelijk om veel meer voetsoldaten tegelijk in te zetten. Daarnaast stimuleerde de introductie van belegeringsartillerie de aanleg van vestingwerken met bastions, die vaak veel groter waren dan de middeleeuwse vestingen die ze vervingen. Daardoor konden ze door meer soldaten verdedigd worden en moesten belegeringslegers dus meegroeien. Deze factoren leidden tot een enorme toename in de omvang van veldlegers en garnizoenen.

De kosten groeiden navenant mee: hoewel deze massa's voetvolk per man veel goedkoper waren dan de ridderlegers uit de late middeleeuwen, waren ze door hun grotere aantal toch beduidend duurder. Bovendien bleven veel soldaten ook tijdens de winter in dienst om te kunnen oefenen op het gebruik van hun wapens en het uitvoeren van manoeuvres. Daarnaast bracht de nieuwe stijl van vestingbouw ook hoge lasten met zich mee.¹

Dit leverde voor veel grenssteden tijdens de Nederlandse Opstand de nodige problemen op. Ze zagen zich bedreigd door een vijand en wilden zich daartegen verdedigen. Daardoor werden ze genoodzaakt om vestingwerken aan te leggen, te onderhouden en te moderniseren. In de middeleeuwen kon een stad vaak nog wel op eigen kosten een stadsmuur bouwen, maar in de zestiende eeuw was het aanleggen van een moderne vesting zo'n omvangrijk en kostbaar project dat steden dat niet afkonden zonder hulp van de staat. Andersom moest de staat wel op de medewerking van de stad kunnen rekenen om het project daadwerkelijk uit te voeren: de coördinatie, aanbesteding en uitvoering van de werkzaamheden werden geheel lokaal geregeld. Deze situatie vereiste dan ook een goede verstandhouding en samenwerking tussen stad en staat.

Naast het aanleggen van vestingwerken werden er in de meeste grenssteden ook garnizoenen

---

Afbeelding voorblad: De overgave van Breda, 1625. Schilderij van Diego Velázquez, 1634

<https://en.wikipedia.org/wiki/File:Velazquez-The_Surrender_of_Breda.jpg> 2017-02-09.

* Dit citaat is afkomstig uit A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau (1567-1625). De winnaar die faalde* (Amsterdam 2005) 103. Hoewel ik zeker begrijp wat Van Deursen dreef tot deze boude stelling, heb ik toch getracht enigszins bewijs te leveren voor het tegendeel.

¹ Griet Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006) 14.

gelegerd die ze moesten verdedigen. Dit bracht de nodige complicaties met zich mee. De soldij van garnizoenssoldaten werd in principe door de staat betaald, maar niet zelden gebeurde dit via een constructie waarin het stadsbestuur het geld voorschoot aan de soldaten en achteraf terugontving. Bovendien werden de verblijfskosten van de troepen vaak apart doorberekend aan de burgers van de stad. Hierdoor kon het huisvesten van een garnizoen een zware financiële last vormen. Daarnaast waren er allerlei praktische complicaties, zoals de huisvesting van de soldaten, de medische zorg voor zieken en gewonden en de ordehandhaving onder het garnizoen. Vooral dat laatste speelde een grote rol voor de stedelingen: zo kozen in 1572 bijna alle stadsbesturen in Holland en Zeeland voor de opstand, omdat ze bang waren voor de misdragingen en muiterijen van de Habsburgse garnizoenen dan voor de ongeregeldeheden van de geuzen.² Ten slotte werd het garnizoen doorgaans geleid door een militair gouverneur die veel moest samenwerken met het stadsbestuur, de magistraat. Een onwelwillende gouverneur kon het de burgerij erg lastig maken. Al deze factoren grepen in elkaar: als de staat in gebreke bleef met de soldijbetaling, de stad het niet kon voorschieten en de gouverneur de orde niet handhaafde, kon er zomaar een muiterij uitbreken. Daarbij waren plundering, verkrachting en doodslag eerder regel dan uitzondering.³

In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw werden er door de West-Europese staten allerlei hervormingen doorgevoerd om deze problemen te verminderen en weg te nemen. Dat gebeurde bijvoorbeeld door het verbeteren van de soldijbetaling, het aanscherpen van de reglementen voor garnizoenssoldaten, de bouw van barakken en het opzetten van grootschalige vestingbouwprojecten. Het is erg interessant om te onderzoeken hoe de verschillende overheden, zoals de regering van de Republiek in Den Haag en het Habsburgse gezag in Brussel, omgingen met de verschillende problemen en welke oplossingen ze uitprobeerden. Hierdoor kunnen we immers meer leren over de werking van de verschillende overheidsorganen, de mate waarin bepaalde hervormingen effectief waren de tijdgeest die hieraan ten grondslag lag. Tegelijkertijd waren sommige factoren zo specifiek dat het erg moeilijk was om er algemeen geldende conclusies uit te trekken. Zo had de gouverneur een grote rol in het dagelijks bestuur van de stad, maar die werd vaak min of meer arbitrair gekozen en aangesteld door het landsbestuur. Hierdoor kon het functioneren van de gouverneur enorm variëren. Daarom is het waardevol om het effect van die hervormingen per casus te onderzoeken, om te bekijken wat het effect is van het algemene beleid op specifieke plaatsen en situaties. Zo kunnen we ontdekken welke plannen het gewenste effect

---

² Petra Groen ed. e.a., *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648* (Amsterdam 2013) 414.

³ Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*, 19-20.

hadden, welke ideeën hun doel mistten en hoe men omging met deze leermomenten.

De casus Breda

In het kader van het NWO-project ‘Oorlog en samenleving in de Gouden Eeuw’ is er recent een aanzienlijk aantal monografieën verschenen die de gevolgen van oorlogvoering voor de burgersamenleving beschreven, onder andere op stedelijk niveau.⁴ Breda past daar als casus mooi tussen. Het was een stad van aanzienlijke omvang die doorgaans een fors garnizoen herbergde. Dat was nodig ook: Breda lag voortdurend op de grens tussen de Republiek en de Habsburgse Nederlanden. In Staatse handen vormde ze het slot op de deur van de linie die Holland en Zeeland beschermde, en tegelijkertijd een uitstekend punt om controle uit te oefenen over de Habsburgse gebieden naar het zuiden. In Habsburgse handen beschermde Breda juist het Vlaamse en Brabantse achterland en vormde de stad een ideale uitvalsbasis voor operaties in Staats gebied. Toen Maurits⁵ in 1609 naar Breda reisde, drukten de Staten-Generaal hem dan ook op het hart ‘wat kosten ende moyten Breda het lant gecost heeft, wat aen de stadt is gelegen tot bedeckinge ende conservatie van zoo grooten district ende quartier lants, als wesende eene van de principale frontieren ende meeste fortificatie van ’t lant’.⁶ Hierdoor werd Breda voortdurend betrokken bij de gevechtshandelingen. De stad bleek ook bepaald geen onneembare vesting: in 1577, 1590 en 1637 werd de stad veroverd

---

⁴ Louis Sicking, *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden, 1488-1558* (Amsterdam 1998); Olaf van Nimwegen, *‘Deser landen krijchsvolck’. Het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)* (Amsterdam 2006); Erik Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590* (Amsterdam 2006); Griet Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006); Leo Adriaenssen, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de Meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2007); en Peter de Cauwer, *Tranen van bloed. Het beleg van ’s-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629* (Amsterdam 2008). Marjolein ’t Hart schreef de Engelstalige synthese van dit project: *The Dutch wars of independence: warfare and commerce in the Netherlands 1570-1680* (Londen 2014). Aanverwante werken zijn Marco van der Hoeven ed., *Exercise of arms: warfare in the Netherlands, 1568-1648* (Leiden 1998); Ronald de Graaf, *Oorlog, mijn armen schapen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648* (Franeker 2004) en M.A.G. de Jong, *‘Staat van Oorlog’. Wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum 2005). Deze opsomming dank ik aan Pepijn Brandon, ‘Een “War and Society”-geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog’, *Low Countries Historical Review* 129-3 (2014) 51-72, aldaar 56 n. 13. Het recent verschenen *De Tachtigjarige Oorlog* onder redactie van Petra Groen is voor een belangrijk deel gebaseerd op dit project.

⁵ Maurits, prins van Oranje en graaf van Nassau (1567-1625), de oudste zoon van Willem van Oranje. Hij was vanaf 1585 stadhouder van de meeste gewesten van de Republiek. Vanuit die functie trad hij ook op als legeraanvoerder.

⁶ H.H.P. Pijperman ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 14, 1607-1609* (Den Haag 1970) 802.

door de Republiek, en in 1581 en 1625 door de Habsburgse troepen. Hierdoor waren de eerder beschreven problemen bijzonder relevant en urgent in Breda. Iedere nieuwe ontwikkeling had direct gevolgen en de bestuurders kregen uitgebreid de gelegenheid om fouten te maken. Dat maakt de verdediging van de stad tot een bijzonder geschikt onderzoeksobject.

Ik heb ervoor gekozen om me te concentreren op de periode 1581-1637. Natuurlijk houd ik wel een oog op de context die geboden wordt door de jaren daarvoor en daarna. Maar het is in deze periode dat de spannendste ontwikkelingen plaatsvonden en er het meest te onderzoeken is. Bovendien is er een mooie balans tussen de verschillende tijdvakken. In 1581 tot 1590 was Breda onderdeel van de Habsburgse Nederlanden, die deel uitmaakten van het rijk van Filips II⁷ en volop in beroering waren door de Opstand. Daarna, van 1590 tot 1625, was de stad langdurig in handen van de Republiek, waardoor de Staten-Generaal de tijd hadden om hun beleidsplannen rustig uit te werken. Van 1625 tot 1637 was Breda weer in Habsburgse handen, maar nu onder de regering van de aartshertogen, die sterk gericht waren op stabilisatie en pacificatie. Daardoor vormen deze tijdvakken mooie, brede en afwisselende onderzoeksmaterie.

Overigens zal ik af en toe spreken over de Baronie van Breda. Dit is een rechtsgebied rond de stad dat toebehoorde aan de heren van Breda; vanaf 1403 waren dat de graven van Nassau. Zij oefenden een aantal heerlijke rechten uit, waaronder het aanstellen van de magistraat en de militaire gouverneur. In tijden van Habsburgs bestuur werd die taak overgenomen door een vertegenwoordiger van de landsheer. De Baronie grensde in het oosten en zijden aan de Meierij van 's-Hertogenbosch, in het zuiden aan het Land van Hoogstraten, in het westen aan het Land van Rijen en aan Oudenbosch en in het noorden aan het baljuwschap Zuid-Holland. De Meierij zal ook ter sprake komen; dit was het rechtsgebied rondom 's-Hertogenbosch dat lange tijd werd bestuurd door een meier.

Onderzoeksvraag

Concreet onderzoek ik dus voor welke problemen het stadsbestuur van Breda, de militaire autoriteiten en het landsbestuur gesteld werden bij de verdediging van de stad in de periode 1581-1637 en hoe ze daarmee omgingen. Daarbij heb ik mijn onderzoek uitgesplitst in twee hoofdthema's: de vestingwerken en het garnizoen. De reden hiervoor is dat dit twee heel verschillende onderwerpen zijn die samen stal van aspecten laten zien van de gevolgen die oorlogvoering had op de burgersamenleving.

---

⁷ Filips II (1527-1598) was vanaf 1555 heerser over het Habsburgse rijk. In die hoedanigheid was hij o.a. koning van Spanje en heer van de Nederlanden.

De vestingwerken waren vooral op de achtergrond aanwezig, maar vroegen wel de nodige aandacht, omdat ze voortdurend onderhouden en gemoderniseerd moesten worden. Deze werkzaamheden vonden vaak plaats in de vorm van grootschalige bouwprojecten die zich over jaren of zelfs decennia uitstrekten en bijzonder kostbaar waren. Om deze projecten tot een goed einde te brengen, moesten de lokale en nationale besturen goed samenwerken op het gebied van planning, uitvoering en financiering. Een complicatie daarbij was dat de effectiviteit van de werkzaamheden alleen in de praktijk gemeten konden worden: pas als de stad viel, wist men dat de uitgevoerde verbeteringen onvoldoende waren. Een ander bijzonder aspect is dat de vesting een soort constante vormde: na een verovering stonden de vestingwerken er nog steeds. Hierdoor werd het beleid van het ene bestuur overgedragen op het andere. In het eerste deel beschrijf ik hoe deze aspecten zichtbaar zijn in de ontwikkelingsgeschiedenis van de vestingwerken van Breda.

Waar de vestingwerken een soort grondtoon van de verdediging van de stad vormden, was het garnizoen de melodie. De complicaties die ontstonden door de aanwezigheid van grote aantallen militair personeel in de stad waren zeer divers en dynamisch; soms veranderde de situatie volledig binnen een periode van enkele jaren. Er waren talloze factoren die een rol speelden: de persoon van de militaire gouverneur; de verhoudingen tussen de gouverneur, de magistraat en het landsbestuur; de nationaliteiten van de garnizoenssoldaten; hun soldijbetaling en huisvesting; de zorg voor zieke en gewonde soldaten; et cetera. In het tweede deel beschrijf ik hoe al deze aspecten tot uiting kwamen in de verschillende tijdvakken, welke problematiek daaruit ontstond en hoe de verschillende partijen die trachten op te lossen.

In mijn conclusie ten slotte neem ik al deze verschillende aspecten weer samen om zo tot een breed antwoord op de onderzoeksvraag te komen.

Overigens krijgt het Staatse tijdvak 1590-1625 in de beide delen relatief veel aandacht. In eerste instantie lijkt dat wellicht buitensporig, omdat het maar één van de drie tijdvakken is. De reden hierachter is echter dat die periode eenvoudigweg veel langer duurde dan de andere twee: 35 jaar, tegenover negen en twaalf. Daardoor is het logisch dat er over het Staatse tijdvak het meest gezegd kan worden.

Bronnen en literatuur

Voor mijn onderzoek heb ik een aantal bronnen uit het stadsarchief van Breda gebruikt. Dit zijn vooral kladversies van brieven, besluiten, ordonnanties en rapporten van de magistraat van Breda. Door de grote diversiteit van deze bronnen bevatten ze veel interessante informatie. Verder heb ik veel gebruik gemaakt van de uitgaven van de *Resolutiën der Staten-Generaal*. Deze bieden regelmatige en talrijke gegevens over de besluitvorming van de Staten-Generaal omtrent Breda.

Omdat mijn Frans niet zo best is, kon ik helaas maar weinig primaire bronnen uit de Habsburgse periodes gebruiken.

Voor een algemeen overzicht van de geschiedenis van Breda heb ik veel moeten leunen *Geschiedenis van Breda*, bij gebrek aan een recenter werk. Gelukkig is er dankzij het eerdergenoemde NWO-project ‘Oorlog en samenleving in de Gouden Eeuw’ wel veel actueel materiaal beschikbaar over de Nederlandse Opstand in algemene zin. Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van het werk van Swart en Vermeesch. Voor de Habsburgse kant heb ik een beroep gedaan op de klassieke werken van Geoffrey Parker. Daarnaast kreeg ik nog een interessante publicatie onder ogen van de archeoloog Xander Alma, die heeft deelgenomen aan het opgraven van een aantal zeventiende-eeuwse barakken.

Deel I: aarde en vuur

Het aanleggen van een vesting heeft nogal wat voeten in de aarde. Het waren vaak enorme bouwprojecten die in fases moesten worden uitgevoerd. Vakkundige ingenieurs moesten een bestek opmaken, stad- en landsbestuur moesten de fondsen bijeenbrengen en ambachtslieden en dagloners moesten het werk uitvoeren. Als het werk gereed was, moest de vesting natuurlijk goed onderhouden worden. Bovendien vonden er voortdurend ontwikkelingen plaats in de wapentechniek en vestingbouw, waardoor een vesting met enige regelmaat gemoderniseerd moest worden. En als dergelijke werkzaamheden plaatsvonden in oorlogstijd, moest men er ook nog beducht zijn voor een aanval terwijl de verdediging verzwakt was.

In dit deel onderzoeken we hoe goed de vestingwerken van Breda werden bijgehouden tijdens de drie perioden, en welke rol het stadsbestuur, de militaire top en het landsbestuur daarin speelden. Allereerst geef ik een inleiding op de ontwikkelingen in de vestingbouw in de vroegmoderne periode en de voorgeschiedenis van de vesting van Breda. Daarna ga ik dieper in op een aantal aspecten, zoals het onderhoud van de vesting, de manier waarop innovaties in de vestingbouw werden doorgevoerd en de manier waarop alle werkzaamheden werden gefinancierd. Hierdoor krijgen we een goed beeld van het functioneren van de vestingwerken van Breda onder de opeenvolgende besturen.

1. Ontwikkelingen in de vestingbouw in vroegmodern West-Europa

De manier waarop vestingen gebouwd werden en de rol die ze speelden in de strategie van de Europese legerleiders maakten in de vijftiende en zestiende eeuw enkele heftige veranderingen door. In de oorlogvoering van de late middeleeuwen lag het voordeel altijd bij de verdediger: troepen verschansten zich in schier onneembare vestingen van waaruit ze het omringende gebied konden controleren. Deze kastelen werden gekenmerkt door hun verticale karakter: hoge, smalle muren en ronde torens van steen, waar de aanvallers overheen of onderdoor moesten geraken. (Zie afbeelding 1 voor een goed voorbeeld van zo'n kasteel.) De muren zelf waren te sterk om doorheen te breken, dus probeerde men ze te beklimmen en al vechtend te veroveren, of juist te ondermijnen

Afbeelding 1: Krak des Chevaliers in Syrië.

Bron: Wikipedia <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Crac_des_chevaliers_syria.jpeg> 2017-05-28

en zo te laten instorten. Het frontaal aanvallen van een vesting leverde echter vaak grote verliezen op; daarom gaven veel legerleiders de voorkeur aan het uithongeren van het garnizoen. Afhankelijk van de mate waarin een aanvallend leger een stad of vesting kon omringen en de bevoorradingswegen kon afsluiten, kon een belegering maanden tot jaren in beslag nemen. Bovendien moesten de belegeraars bedacht zijn op ontzettingstroepen en bereid zijn om een belegering voor korte of langere tijd te staken om een ontzettingsmacht tegemoet te treden dan wel te ontwijken. Hierdoor was oorlogvoering rondom steden en vestingen lange tijd een kwestie van voorzichtige manoeuvres, kleine schermutselingen en langdurige belegeringen.⁸

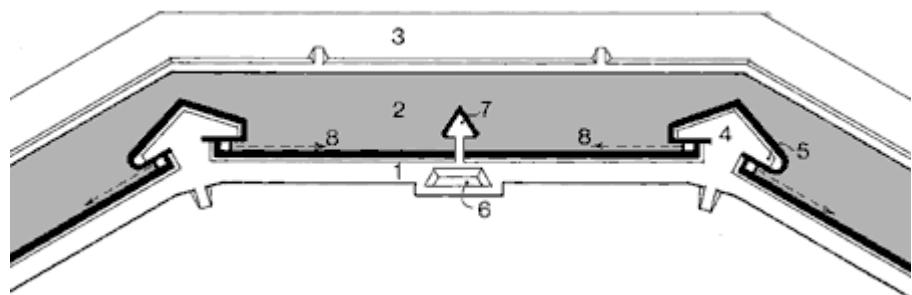
Daar kwam korte tijd verandering in door de introductie van belegeringsartillerie rond 1400: gegoten kanonnen die ijzeren kogels konden afschieten. Ijzeren kogels hadden een veel groter

⁸ Geoffrey Parker, *The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (Cambridge 2006) 6-7.

penetrerend vermogen dan de daarvoor gebruikte stenen projectielen van trebuchets. Daardoor waren de nieuwe kanonnen in staat om in korte tijd een bres te schieten in de hoge stenen muren. Sommige, bijzonder sterk gebouwde kastelen waren bestand tegen de kanonskogels, maar dit waren uitzonderingen; de meeste vestingen konden in korte tijd geslecht worden door artillerie. Gedurende het verloop van de vijftiende eeuw drukten de buskruitwapens dan ook steeds meer hun stempel op de oorlogvoering. Dit culmineerde in de Italiaanse Oorlogen (1494-1498), waarin Karel VIII van Frankrijk de ene na de andere Noord-Italiaanse stad veroverde met zijn leger van 18.000 soldaten en veertig kanonnen. De magistraten van de Noord-Italiaanse steden gingen dan ook naarstig op zoek naar nieuwe methoden om hun steden beter te kunnen verdedigen.

In eerste instantie werd dit enigszins provisorisch gedaan door de bestaande muren aan de buitenzijde te versterken met een wal van aarde en puin. Dit bleek een doeltreffende oplossing: de kracht van de kanonskogels werd geabsorbeerd door de aarde, waardoor ze weinig schade konden aanrichten. De nieuwe wallen hadden echter wel twee nadelen: doordat ze erg breed moesten worden gemaakt, was het niet goed mogelijk om vanaf de top van een wal de voet te beschieten. Bovendien moesten ze redelijk schuin worden gebouwd om het verzakken tegen te gaan, waardoor ze gemakkelijk te beklimmen waren. Om het eerste probleem tegen te gaan werden de wallen voorzien van vooruitspringende vijfhoekige geschutplatforms, bastions. Daarop werden kanonnen geplaatst die zowel het omringende gebied konden beschieten als flankerend vuur langs de tussengelegen muren (de *courtines*, zie ook afbeelding 10) konden geven. De bastions werden zo geplaatst dat ze elkaar konden beschermen. Verder werden de wallen voorzien van een steile stenen bekledingsmuur. Hier werd ook vaak een gracht aan toegevoegd, al dan niet gevuld met water, die moest voorkomen dat aanvallers de wallen beklommen met ladders of juist ondermijnden.

Deze nieuwe stijl van vestingbouwen, die bekend kwam te staan als de *trace italienne*, werd steeds verder verfijnd. De bastions werden geavanceerder, bijvoorbeeld doordat in de flanken van het bastion kazematten werden gebouwd: tegen vijandelijk vuur gedekte ruimtes met schietgaten voor vuurwapens. Verder werden er vóór de vestingwallen lagere buitenwerken aangelegd om de wallen te beschermen, zoals ravelijnen,

Afbeelding 2: De trace italienne.

1. courtine; 2. (droge) gracht; 3. glacis; 4. bastion; 5. oreillon; 6. kat; 7. ravelijn; 8. flankerend vuur.

Bron: Stichting Menno van Coehoorn <<http://www.coehoorn.nl/terminologie-o/445-oud-italiaans-stelsel>> 2017-05-28.

hoornwerken en kroonwerken, waarop extra artillerie kon worden geplaatst. Strategische gebieden op grotere afstand van de wallen konden worden beschermd door het plaatsen van schansen, die dezelfde hoekige vormen hadden als de bastions, maar wel een zelfstandige eenheid vormden. Door deze buitenwerken met de hoofdvesting te verbinden, kon een stad een aanzienlijk gebied controleren. Uiteindelijk nam de *trace italienne* rond 1520 zijn definitieve vorm aan.⁹ (Zie afbeelding 3 voor een goed voorbeeld van zo'n vesting.)

Afbeelding 3: De vestingwerken van Milaan, 1572.

Bron: Georg Braun; Frans Hogenberg: *Civitates Orbis Terrarum*, (z.p. 1593)

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Braun_Milano_HAAB.jpg> 2017-05-28.

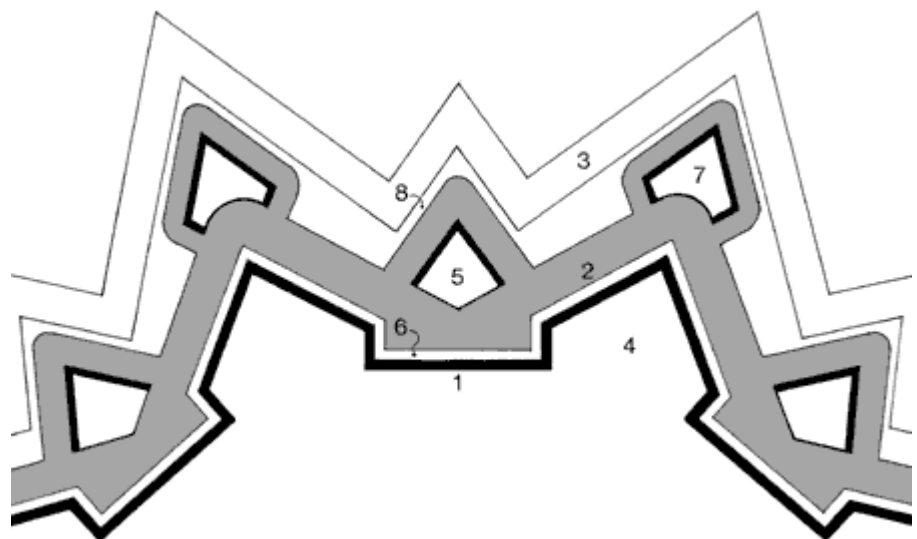
Vanaf 1530 verspreidde de *trace italienne* zich in rap tempo door Europa. De Franse koning Frans I ging als eerste overstag: in de jaren 1530 werkten meer dan honderd Italiaanse ingenieurs aan het versterken van de noordgrens van Frankrijk. In 1544 was de verdediging tegen de Habsburgse Nederlanden versterkt met vijftien moderne vestingen. Daarbij werden kosten nog moeite gespaard: de vestingen waren uitgerust met in totaal 1012 stuks artillerie, die een

⁹ P.J.M. Kamps, P.C. van Kerkum en J. de Zee ed., *Terminologie verdedigingswerken: inrichting, aanval en verdediging* (Utrecht 2013) 11, 27, 35, 38. Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 111-112. Parker, *Military revolution*, 7-11. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*, 116-117.

gezamenlijke waarde van zo'n vijftigduizend pond sterling vertegenwoordigden. Karel V, de Habsburgse keizer, zat echter ook niet stil: in Spanje en in de Habsburgse Nederlanden werden allerlei grenssteden versterkt. Een aanjager daarin was het bondgenootschap tussen Frans I en de hertogen van Gelre (opeenvolgend Karel van Egmont en Willem van Kleef), die vanuit het oosten Holland en Brabant bedreigden. Toen Gelre in 1543 onderdeel werd gemaakt van het Habsburgse rijk, waren Antwerpen, Breda en een aantal steden langs de zuidgrens van Vlaanderen inmiddels voorzien van moderne vestingwerken. Dit proces zette zich voort tot het begin van de Opstand: tussen 1529 en 1572 werden vier nieuwe citadellen, twaalf geheel nieuwe vestingen en achttien deels vernieuwde vestingen gebouwd, met een totale lengte van zo'n 43 kilometer. De kosten liepen daarbij hoog op: in totaal bedroegen ze zo'n tien miljoen gulden. De vestingwerken van Antwerpen alleen al hadden een miljoen gulden gekost. Het opbrengen van de financiële middelen voor dit omvangrijke project vereiste dan ook een goede samenwerking tussen de keizers en de lokale overheden.¹⁰

De eerste vestingen in de Nederlanden volgden getrouw het Italiaanse model: ze hadden betrekkelijk kleine bastions met nauwe kelen die vaak op grote afstand van elkaar in de muur waren geplaatst. De onderlinge afstand tussen de bastions was vaak zo groot dat er extra geschutplatforms in de wallen moesten worden opgenomen om de hele *courtine* te kunnen bestrijken. De muren werden afgeschuind om de inslag van kanonskogels beter te kunnen opvangen. Dit paste allemaal goed bij de rotsachtige

Italiaanse bodem, maar in de drassige Nederlandse grond werkte het helemaal niet: binnen enkele jaren gleden de muren letterlijk van hun fundamenten af. In de jaren 1550 moesten er aan veel Nederlandse vestingen dan ook al flinke reparaties uitgevoerd worden. Dat werd gedaan door de wallen aan de binnenzijde te verbreden,

Afbeelding 4: De oudnederlandse stijl.

1. courtine; 2. (natte) gracht; 3. glacis; 4. bastion; 5. ravelijn; 6. onderwal; 7. halve maan; 8. gedekte weg.

Bron: Stichting Menno van Coehoorn <<http://www.coehoorn.nl/terminologie-o/445-oud-italiaans-stelsel>> 2017-05-28.

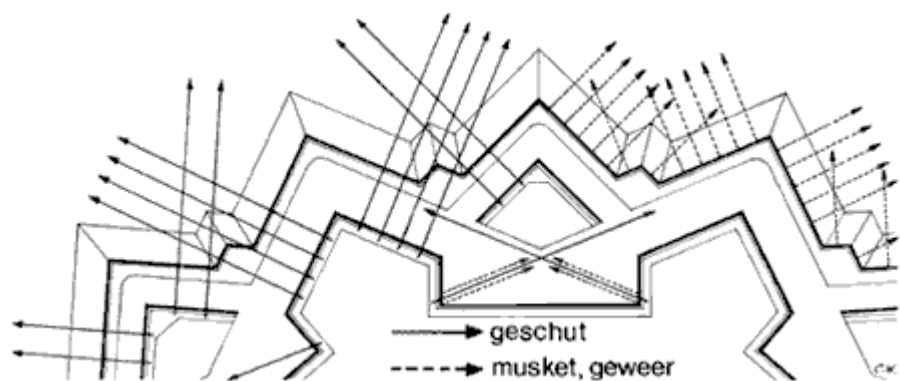
¹⁰ Parker, *Military revolution*, 12-13. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*, 117.

zodat ze de druk van de bastions beter konden opvangen. Daarnaast werden de bastions vergroot, zodat er meer kanonnen in konden worden opgesteld. Bovendien kwamen ze op een kleinere afstand van elkaar te liggen (doorgaans minder dan 225 meter, de werkzame dracht van een musket), zodat de geschutplatforms op de *courtines* overbodig werden. In plaats daarvan kwamen er soms geschutplatforms áchter de bastions, waarop extra zware artillerie werd geplaatst.¹¹

Naast praktische problemen leidden ook financiële bezwaren tot innovaties. Bij het begin van de Opstand waren veel steden in de binnengebieden, zoals de Hollandse steden, nog niet aangepast aan de oorlogvoering met buskruit. Het bouwen van een echte *trace italienne* uit steen kostte veel geld en niet alle steden konden dat opbrengen. (De kosten voor de bouw van een vesting werden grotendeels door de steden zelf gedragen; hierover volgt later meer.) Bovendien kostte het ook veel tijd, die niet altijd beschikbaar was, omdat de stadsbesturen soms pas begonnen met het versterken van hun verdedigingswerken als de vijand al daadwerkelijk naderde. Vaak besloten de magistraten dan ook tot het nemen van provisorische maatregelen, zoals het dichtmetselen van poorten en het versterken van muren door er puin tegenaan te storten. Ook werden er nogal eens wallen van aarde opgericht met de intentie om ze bij een latere gelegenheid te bekleden met steen. Vaak kwam het hier dan uiteindelijk niet van. Men realiseerde zich echter langzamerhand dat de aarden wallen minstens even goed standhielden als de stenen wallen van de Italiaanse steden. Bovendien waren ze veel beter geschikt voor de geografische omstandigheden in de Nederlanden: doordat aarde minder zwaar is dan steen, waren de aarden wallen veel minder genegen tot verzakken en afbrokkelen. Daarnaast was aarde alom aanwezig, waardoor er veel sneller en goedkoper gebouwd kon worden. Hierdoor was voor veel stadsbesturen de keuze tussen aarde en steen snel gemaakt.

Zo ontstond een nieuwe manier van vestingbouwen, de oudnederlandse stijl. Door de hoge waterstand in de Nederlanden koos men ervoor om een brede, natte gracht aan te leggen in

Afbeelding 5: Hoofdschuitsrichtingen van geschut in een vesting.

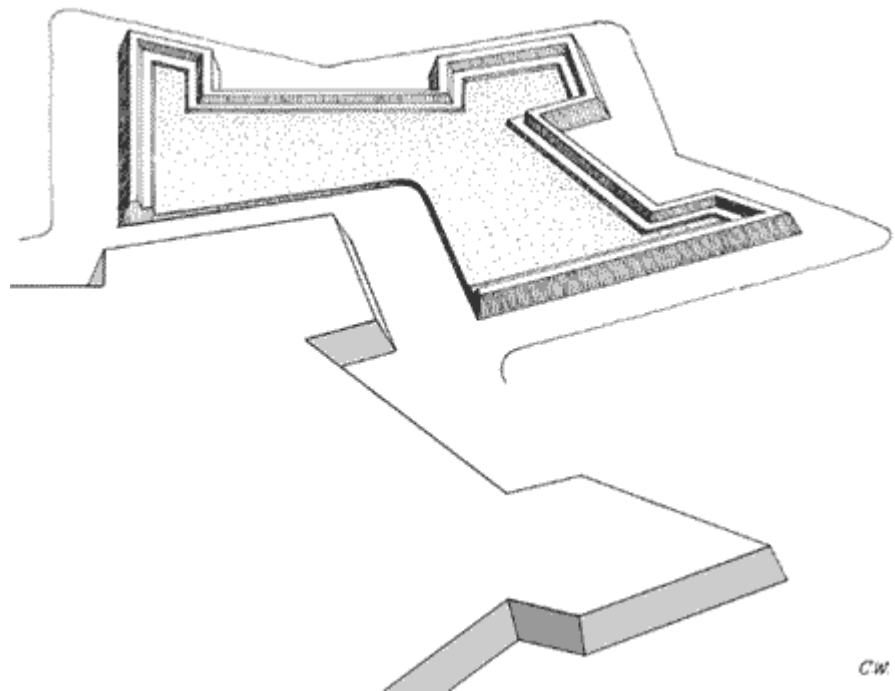
Bron: Stichting Menno van Coehoorn <<http://www.coehoorn.nl/terminologie-h/331-hoofdschuitsrichting>> 2017-05-28.

¹¹ Charles van den Heuvel, *'Papiere bolwercken'. De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen* (Alphen aan de Rijn 1991) 25. Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 318.

plaats van een diepe droge. De wallen werden aan de waterkant bekleed met steen om ze te beschermen tegen het water. Vaak werd een bastion of wal gebouwd uit de aarde die werd opgegraven om de gracht ervoor te maken: twee vliegen in één klap. Verder werd de vorm van de bastions vereenvoudigd: de flanken langs de vestingwallen werden recht gemaakt in plaats van verzonken, waardoor er meer artillerie op kon worden geplaatst. Aan de buitenkant van de gracht werden nog steeds ravelijnen en andere buitenwerken geplaatst om de gracht en de omgeving te dekken. Bovendien werd er veel meer gebruik gemaakt van tactische diepte: doordat de vestingwerken toch vrijwel geheel uit aarde werden gebouwd, konden ze veel groter worden gemaakt met veel meer lagen die elkaar beschermden. Die lagen waren zo gebouwd dat er niet één rechte weg was die naar het midden van de vesting leidde, maar men zich langs de breedte van de wallen moest verplaatsen, waar eventuele aanvallers kwetsbaar waren voor vuur vanaf de binnenin gelegen lagen. Daardoor kostte het de belegeraars veel meer moeite om ze in te nemen.¹²

Ondanks het goedkopere materiaal bleven de kosten van dergelijke vestingwerken aanzienlijk. Kleine steden als Gorinchem en Doesburg waren niet in staat op eigen krachten hun vestingwerken te

moderniseren. Sommige steden met een klein budget verbeterden in de jaren 1570 hun verdedigingswerken *à la huguenote*, hetgeen inhield dat de oude muren werden hersteld en versterkt, terwijl ervoor een aantal ravelijnen werd aangelegd.¹³ Op deze manier, her en der aangepast aan de lokale situatie, verspreidde de oudnederlandse stijl zich in

Afbeelding 6: Kroonwerk.

Bron: Stichting Menno van Coehoorn <<http://www.coehoorn.nl/terminologie-k/386-kroonwerk>> 2017-05-28.

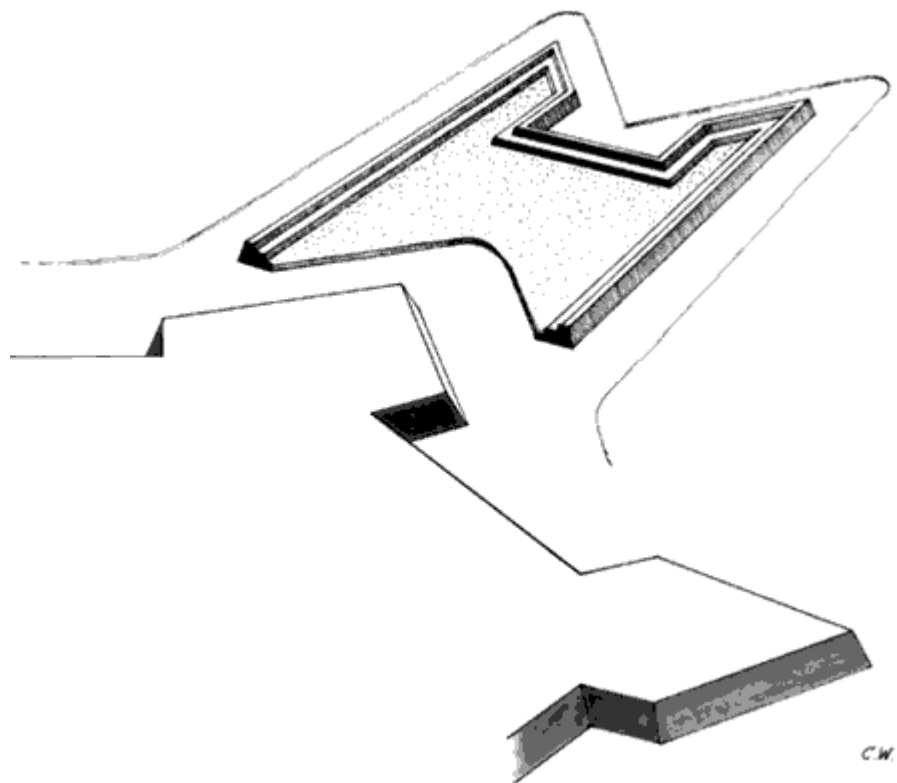
¹² Van den Heuvel, 'Papiere bolwercke', 25.

¹³ Erik Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590* (Amsterdam 2006) 125-126.

het begin van de Opstand langzaam maar zeker door de Nederlanden. De wiskundige Simon Stevin werkte het uit tot een theoretisch model en schreef in 1600 een instructie voor de opleiding van vestingbouwkundige ingenieurs te Leiden. Dit stimuleerde de verspreiding van het nieuwe stelsel door heel Europa.¹⁴

Overigens wist men vrij precies hoe breed een vestingwal moest zijn. Uit ‘Staet van den trein van de artillerie’ blijkt wat het effect van een goedgericht kanonschot was. Dit document dateert van rond 1610, maar de daarin vermelde gegevens zijn ook representatief voor de voorgaande halve eeuw. Als belegeringskanonnen werden hele en halve kartouwen gebruikt. Een hele kartouw schoot een ijzeren kogel van 48 pond af, een halve kartouw een ijzeren kogel van 24 pond. Op een afstand van 120 meter kon een kogel van 48 pond zo’n 5 à 6 meter doordringen in een wal van zandachtige klei. Een kogel van 24 pond kwam daarin maar zo’n 3,6 meter diep. Een halve kartouw had meer effect tegen wallen van kleiaarde: daarin drongen de 24-ponds kogels zo’n 6 à 7 meter diep door. De kartouwen werden gebruikt om de voet van een wal te beschieten. Als die eenmaal was weggeslagen, stortte de rest vanzelf naar beneden. Daarom werden ze ook wel ‘muerbrekers’ genoemd.¹⁵

Zoals gezegd waren de nieuwe vestingwerken, zowel de Italiaanse als de Nederlandse stijl, erg moeilijk te veroveren. Het was gebruikelijk om eerst de omgeving van de stad en alle vooruitgeschoven vestingwerken te veroveren. Daarna legden de belegeraars een dubbele ring van vestingwerken om de stad heen. Eén ring, de contravallatielinie, was naar binnen gekeerd, om de verdedigers op te sluiten, en

Afbeelding 7: Hoornwerk.

Bron: Stichting Menno van Coehoorn <<http://www.coehoorn.nl/terminologie-h/337-hoornwerk>> 2017-05-28.

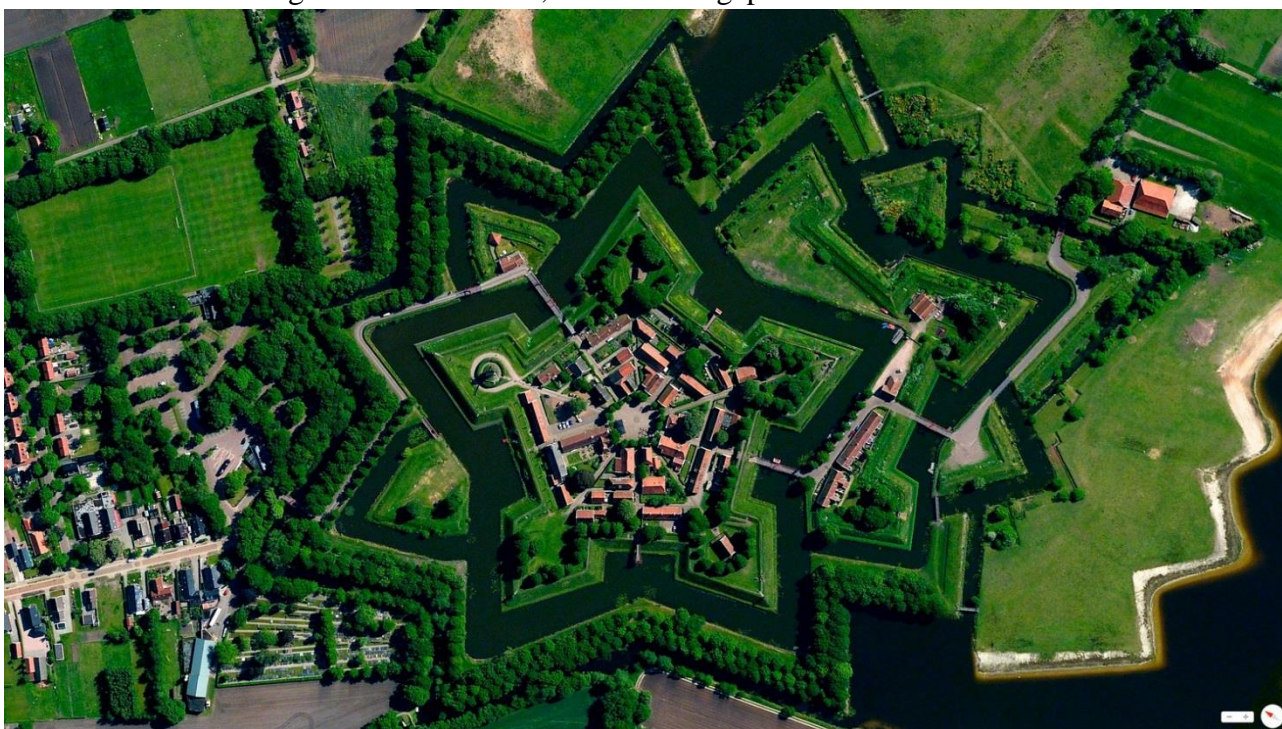
¹⁴ Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*, 118-120.

¹⁵ Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 114, 134.

de andere, de circumvallatielinie, was naar buiten gekeerd, om eventuele ontzettingstroepen buiten te houden. Omdat men deze vestingenwerken buiten het bereik van de artillerie van de belegerde stad (ongeveer anderhalve kilometer) bouwde, konden ze een enorme omtrek aannemen, tot tientallen kilometers lang.¹⁶

Vaak kozen de belegeraars ervoor om de vesting uit te hongeren. Dat bracht weinig risico met zich mee, maar het kon wel heel veel tijd in beslag nemen. De belegering van Breda in 1624 duurde negen maanden, van augustus 1624 tot mei 1625. In die tijd werden er enorme belegeringswerken opgebouwd door de belegeraars, maar er werd geen schot gelost tegen de Bredase vestingwerken zelf; de stad viel door uithongering. Dat was echter nog een relatief korte strijd: het beleg van de havenstad Oostende (1601-1604) duurde drie jaar, omdat de belegerende Habsburgse troepen er niet in slaagden om de haven te blokkeren, waardoor de stad kon blijven worden bevoorraad.

Soms trachten de belegeraars om de vesting stormenderhand te nemen. Ook dan begon men het beleg doorgaans met het aanleggen van eigen vestingwerken. Daarna moesten de troepen zich langzaam een weg naar de belegerde vesting toe banen. Dat gebeurde bijvoorbeeld door het graven van loopgraven in een zigzagpatroon, om zo beschermt te zijn tegen de artillerie van de verdedigers. Als men dan de vestingwallen bereikt had, kon worden geprobeerd om die te slechten met

Afbeelding 8: Fort Bourtange, teruggebracht naar zijn staat in 1750.

Ondanks het latere jaartal is het een goed voorbeeld van de oudnederlandse stijl.

Bron: The Star Fort - Bourtange, Vlagtwedde, Netherlands <<http://imgur.com/gallery/pJ4EY2Y>> 2017-05-28.

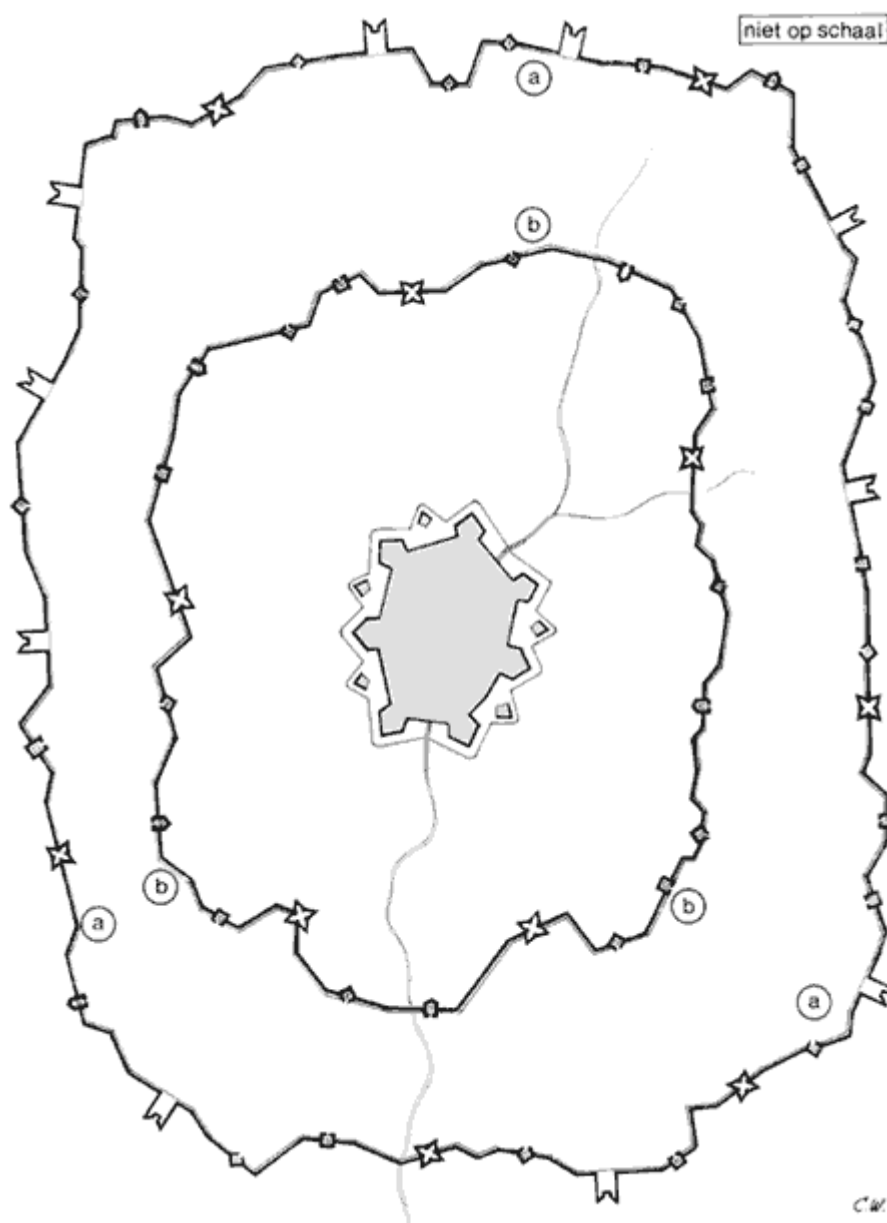
¹⁶ Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 320.

kanonvuur van dichtbij of door ondermijning. Dit had nogal wat voeten in de aarde, maar het kon wel heel veel tijd schelen in vergelijking met het uithongeren van een stad.

Voor het verdedigen van zo'n stormaanval gingen de buitenwerken, vooral de gedekte weg, vanaf 1600 een grote rol spelen. Deze werden bemand door de musketiers en piekeniers van het garnizoen. Vanaf de gedekte weg kon men de aanvallers beschieten en uitvallen wagen. Bovendien onttrok het *glacis* de voet

van de hoofdwal aan het zicht, waardoor de belegeraar die pas kon gaan beschieten als hij de buitenwerken in handen had. Vanaf het beleg van Oostende (1601-1604) kwam er in de vestingbouw dan ook veel meer nadruk te liggen op de buitenwerken. Deze werden steeds groter gemaakt, en er waren ook steeds meer troepen nodig om ze te bemannen: garnizoenen van twee- à drieduizend man werden al snel gangbaar.¹⁷

Overigens probeerde men ook vaak vestingen te nemen met listen. Het turfschip van Breda is hier een bekend voorbeeld van, maar het was slechts één van de vele pogingen in de eerste

Afbeelding 9: Circumvallatie en contravallatie.

Een circumvallatielinie (a) en contravallatielinie (b) rond een belegerde vesting

Bron: Stichting Menno van Coehoorn <<http://www.coehoorn.nl/terminologie-c/160-contravallatielinie>> 2017-05-28.

¹⁷ Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 318, 324.

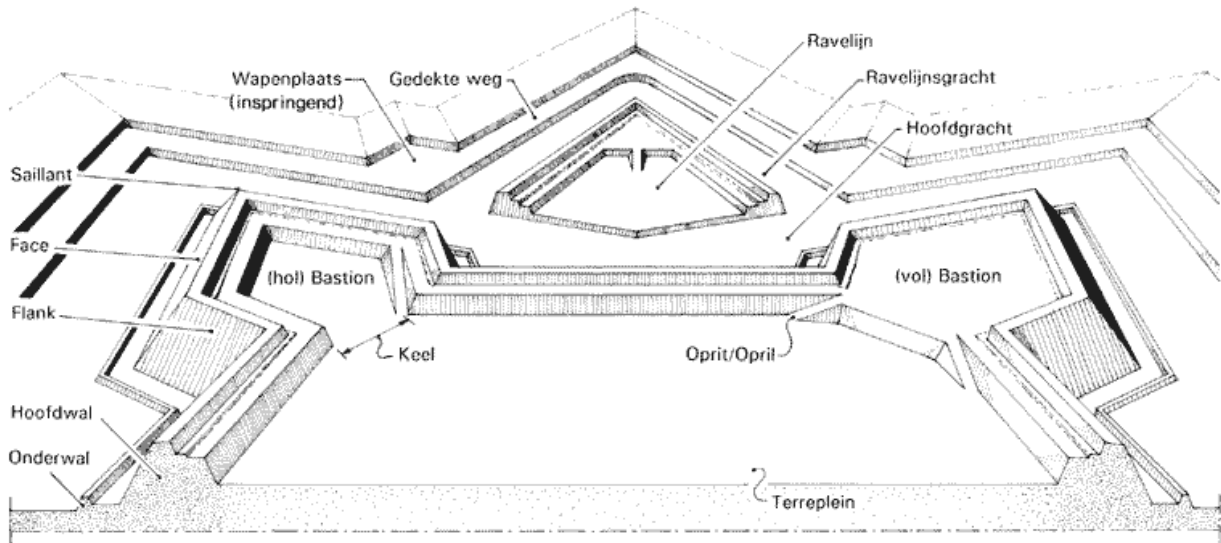
twintig jaar van de Opstand om onverhoeds een vesting te overvallen. Die slaagden lang niet allemaal, maar doordat ze beduidend minder geld en inspanningen kostten dan een volwaardige belegering bleven ze een goed alternatief.¹⁸

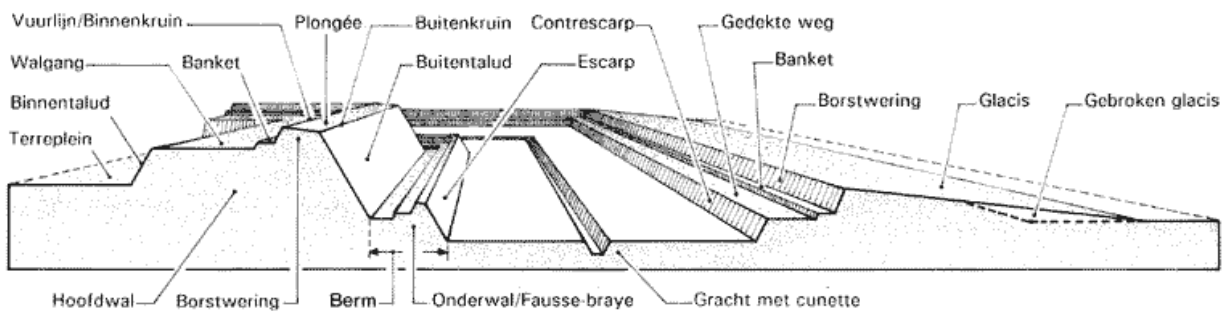
¹⁸ Swart, *Krijgsvolk*, 129.

VOORBEELD 1/2e GEBASTIONEERD FRONT (oud-Nederlands)

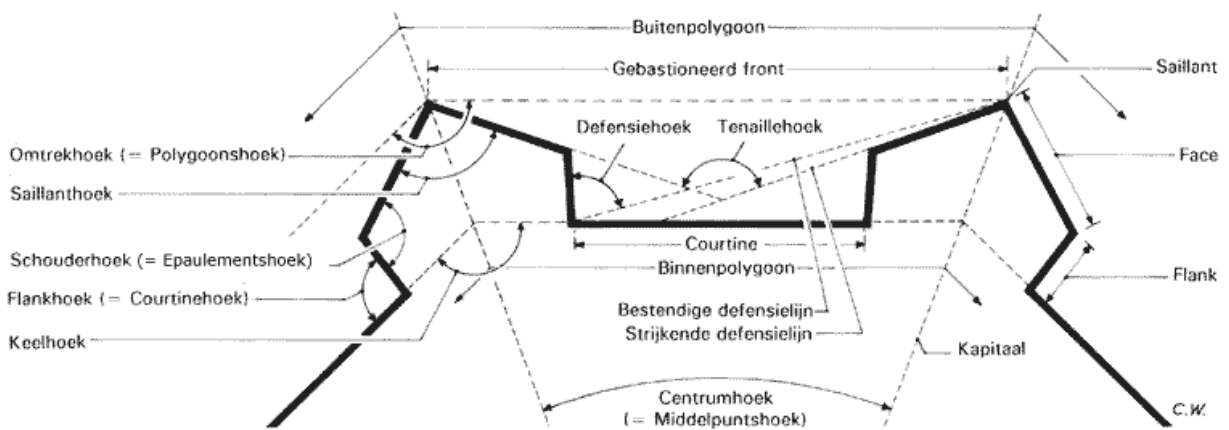
Niet op schaal

DWARSPROFIEL 1/2e VESTINGWAL

CONSTRUCTIELIJNEN en -HOEKEN 1/2e GEBASTIONEERD TRACE

Afbeelding 10: Gebastioneerd front.

Bron: Stichting Menno van Coehoorn <<http://www.coehoorn.nl/terminologie-g/260-gebastioneerd-front>> 2017-05-28.

2. De aanleg van de vesting van Breda, 1531-1581

Om goed te kunnen oordelen over de ontwikkeling van de vesting van Breda, moeten we natuurlijk eerst weten hoe de situatie in 1581 eruitzag en hoe die was ontstaan. Bovendien kunnen we in de voorliggende periode ook al enkele trends onderscheiden die zich zouden voortzetten in de latere geschiedenis van Breda. Daarom zal ik eerst ingaan op het ontstaan van de vestingwerken van de stad.

De visie van Hendrik III

Breda werd als één van de eerste steden in de Nederlanden voorzien van een moderne vesting in de stijl van de *trace italienne*. Het initiatief daartoe werd genomen door Hendrik III, graaf van Nassau (1483-1538), die van 1504 tot zijn dood heer van Breda was. Hij was een ondernemend man met veel grootse plannen. Als één van de voornaamste medewerkers van Karel V zat hij vaak in het Spanje, Italië en Duitsland, maar vanaf 1530 werd hij door gezondheidsproblemen aan zijn kasteel in Breda gebonden. Geïnspireerd door de ontwikkelingen in de vestingbouw waar hij in het buitenland kennis van had genomen, besloot Hendrik dat Breda ook een moderne vesting moest worden.¹⁹

Hendriks handelen paste in het beeld van de tijd. In deze periode was het gebruikelijk dat de landsheer een voortrekkersrol nam bij het verbeteren van de verdedigingswerken van een stad. Enerzijds kwam dat doordat stadsbesturen sowieso altijd toestemming nodig hadden van hun landsheer voor ze aan dergelijke werkzaamheden begonnen. Anderzijds kwamen de kosten grotendeels voor rekening van de burgers van de stad en de bewoners van het omliggende platteland. Zij moesten de benodigde financiële middelen opbrengen middels een hoofdelijke belasting naar draagkracht, of door indirecte belastingen, zoals accijnzen. De landsheer leverde ook een bijdrage, soms door direct geld over te maken en soms door lokaal geheven belastingen ter beschikking te stellen aan de magistraat. Veel burgers vonden deze last echter te zwaar, waardoor de stadsbesturen nauwelijks zelf het initiatief tot het verbeteren van de vestingwerken namen. Over het algemeen moesten de magistraten van de grenssteden eerder worden gestimuleerd dan afgeremd in hun drang tot versterken.²⁰

---

¹⁹ F.F.X. Cerutti, 'De institutionele geschiedenis der stad tijdens de Nassau's' in: *Geschiedenis van Breda I: de middeleeuwen* (Schiedam 1976) 183-229, aldaar 185-186.

²⁰ Bernhard Roosens, *Habsburgse defensiepolitiek en vestingbouw in de Nederlanden (1520-1560)* (Leiden 2005) 98-

De verdediging van Breda was hoognodig aan vernieuwing toe. De stad werd nog steeds beschermd door de middeleeuwse ommuring, die was gebouwd tussen 1350 en 1410.²¹ Zoals ik hierboven heb beschreven, raakte de middeleeuwse vestingbouw hopeloos verouderd in het begin van de zestiende eeuw. Hoewel er gedurende de vijftiende eeuw voortdurend werd gewerkt aan de stadsmuren om ze in goede conditie te houden, werden ze onvermijdelijk ingehaald door de technologische ontwikkelingen. De oude stadsmuren boden dan ook geen adequate bescherming meer tegen een modern leger. Bovendien groeide de stad al snel uit zijn voegen. In de vijftiende eeuw lag het aantal inwoners binnen de muren stabiel rond de 3500 zielen. Tussen 1496 en 1526 steeg dat echter snel: het aantal bewoonde haardsteden in de stad steeg van 574 tot 741. Er vond zelfs een nog grotere bevolkingsgroei plaats buiten de stad. Daar waren sinds de veertiende eeuw al drie ‘einden’ ontstaan, langgerekte buitenwijken die waren gebouwd langs de toegangswegen naar de drie hoofdpoorten. Het Gasthuiseinde strekte zich uit naar het oosten, het Ginnekeneinde naar het zuiden en het Haageinde naar het westen. Het aantal bewoonde huizen in de eindes was opgelopen van 653 tot 1121. Dit vormde een groot probleem voor de verdediging van de stad: enerzijds werden de eindes niet beschermd door de stadsmuren, anderzijds blokkeerden ze het schootsveld van de verdedigers.²² (Zie afbeelding 11 voor een kaart van de stad rond 1550; de eindes zijn de gearceerde uitlopers.)

Hendrik III was al in 1512 begonnen met werken aan een plan om de eindes op te nemen in een nieuwe omwalling voor de stad, maar pas na zijn terugkeer in 1530 werd dat ten uitvoer gebracht. Dat ging niet zonder slag of stoot: door economische tegenslagen, brand en ziektes stond Breda er in deze periode niet goed voor. Door de nodige financiële toezeggingen en persoonlijke aansporing wist Hendrik het stadsbestuur alsnog te bewegen tot het uitvoeren van zijn plannen.²³

In 1531 ving men aan met de werkzaamheden; in 1543 waren ze goeddeels afgerond. De oude stadsmuren waren vervangen door een moderne vesting. Hier was duidelijk het ontstaan van de oudnederlandse stijl vanuit de *trace italienne* te zien: de wallen bestonden hoofdzakelijk uit aarde, op dat moment nog een nieuwigheid. Daarnaast waren er natte grachten aangelegd, waarin het waterpeil geregeld kon worden met sluizen. Dat systeem kon ook worden gebruikt om het

---

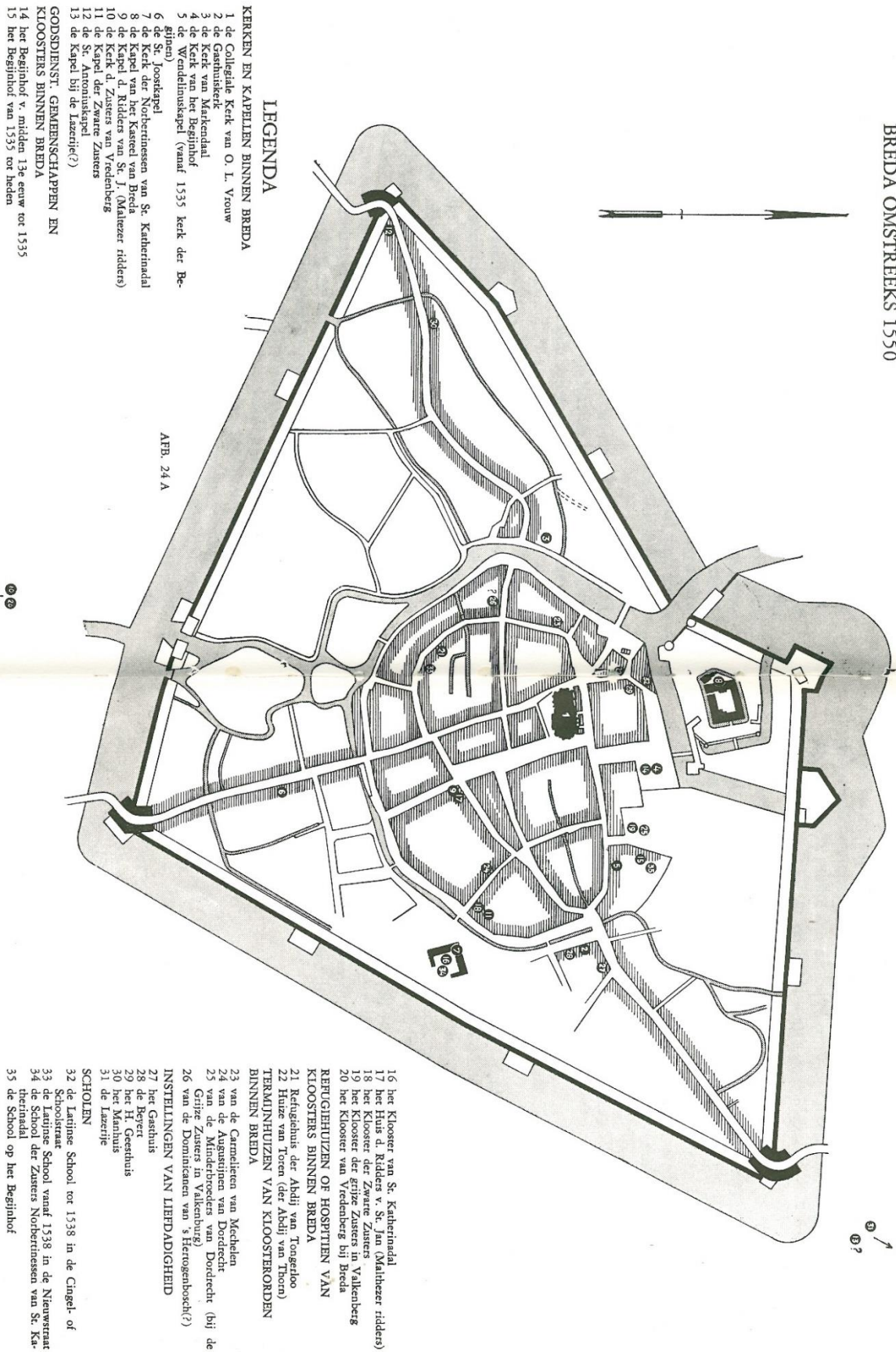
99. Bernhard Roosens, ‘De invloed van de vestingbouw op de bevolking in de Nederlanden tijdens de regeerperiode van Karel V’ in: Raymond Fagel en David Onnekink ed., *Oorlog en samenleving in de Nieuwe Tijd* (Maastricht 2005) 81-99, aldaar 83.

²¹ M.A. van Nieukerken en E.J. Haslinghuis, ‘Bouwwerken en bouwkunst in Breda van het midden der XIVe tot dat der XVIe eeuw’ in: *Geschiedenis van Breda I: de middeleeuwen* (Schiedam 1976) 256-284, aldaar 256.

²² Cerutti, ‘Institutionele geschiedenis’, 186-187, 189.

²³ Cerutti, ‘Institutionele geschiedenis’, 186, 189-190.

BREDA OMSTREEKS 1550

Afbeelding 11: Breda omstreeks 1550.

Bron: Geschiedenis van Breda I: de middeleeuwen (Schiedam 1976) 280-281.

omliggende land te inunderen. Die inundatiegebieden waren vooral aan de westkant van de stad aangelegd, omdat de oostkant hoger lag en daardoor moeilijker onder water gezet kon worden.²⁴

De wallen liepen tussen vier hoekpunten: de koppen van de einden en het kasteel. Hierdoor vormden ze grofweg een trapezoïde. Deze vorm zou in de volgende eeuwen de basis blijven vormen van de vestingwerken van de stad. Alle huizen waren hiermee opgenomen binnen de wallen. Bovendien lag er veel onbebouwde grond tussen de wallen, die mogelijkheden bood voor woningbouw, landbouw en andere activiteiten. Dit is nog steeds zichtbaar op de kaart in afbeelding 13. Op de hoeken van het trapezium, dus op de kop van de einden, werden de nieuwe stadspoorten gebouwd: de Boschpoort op het oosten, de Ginnekenpoort op het zuiden en de Antwerpse of Haagse poort op het westen. Net ten westen het kasteel was er een vierde poort, de Waterpoort. Bij het kasteel werden ook twee bastions aangelegd, de eerste in Nederland.²⁵ Verder werden de wallen versterkt met blokhuizen, een soort kleine tussenbastions die midden op de *courtines* waren geplaatst en daar iets boven uitstaken. Ze functioneerden als geschutplatform en uitkijkplaats.²⁶ De middeleeuwse stadsmuren waren vrijwel geheel gesloopt; alleen een flanktoren van de Nonnenpoort bleef tot 1825 overeind om te dienen als stedelijke gevangenis.²⁷

Tijdens deze werkzaamheden, in 1534, brak er een enorme brand uit in Breda. Bijna de hele stad, die reeds gedeeltelijk was ontvolkt door de pest, stond in lichterlaaie. Alleen het havenkwartier met de kerk en het kasteel, het Ginnekenseinde en de Haagdijk bleven onaangetast. Ongeveer 580 van de 740 huizen in het oude centrum gingen in vlammen op. Het zilveren randje van deze ramp was dat de herbouw van de verloren gegane huizen synchroon met de bouw van de nieuwe vestingwallen kon plaatsvinden, waardoor de stad mooi in zijn nieuwe jasje kon groeien. Het was echter wel een enorme ramp, niet in het minst op economisch niveau. Ondanks een aantal maatregelen van keizer Karel V en stadsheer Hendrik III om de lasten van de stad te verlichten, leidde de brand toch tot een stevige financiële tegenvaller. In de plannen van Hendrik III waren nog drie bastions opgenomen, twee aan de zuidzijde en één aan de noordzijde van de stad, maar door de gevolgen van de brand kon de bouw daarvan niet betaald worden. In 1543 probeerde de magistraat met een nieuw financieringsplan alsnog de bouw van deze drie bastions te bewerkstelligen, maar

---

²⁴ Xander Alma, *ErfgoedRapport Breda 8. Barakkencomplex Sint-Catharinadal te Breda. Een onderzoek naar 17e-eeuwse soldaatbarakken* (Breda 2005) 32.

²⁵ Cerutti, 'Institutionele geschiedenis', 190. Van Nieukerken en Haslinghuis, 'Bouwkerken en bouwkunst', 258-259.

²⁶ C.J.A.C. Peeters, 'Het aanzien van de stad' in: *Geschiedenis van Breda II: aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam 1977) 241-301, aldaar 242.

²⁷ C.J.A.C. Peeters, 'Militaire gebouwen in Breda' in: Jaarboek 'de Oranjeboom' nr. 25 (1972) 1-31, aldaar 5-6.

door het sneuvelen van René van Chalon, die Hendrik III had opgevolgd als heer van Breda, kon dit plan uiteindelijk geen doorgang vinden. Ook diens opvolger, Willem van Oranje²⁸, wist de financiering van de drie bastions niet voor elkaar te krijgen. Daardoor bezat Breda in 1550 alleen de bastions bij het kasteel.²⁹

Het kasteel werd overigens gelijktijdig met de vestingwerken vernieuwd. Daarbij lag vooral de nadruk op esthetische elementen, aangezien de militaire functie van het kasteel in de nieuwe vestingwerken veel bescheidener was dan in de middeleeuwse ommuring. Wel werd het kasteel in 1531 voorzien van 44 stuks artillerie. De extra bewapening was nodig door de dreiging van de Geldersen. Blijkbaar deed het artilleriepark van het kasteel lang dienst, want in 1567 werd een deel meegenomen door Alva³⁰ ter versterking van zijn veldleger.³¹

De vestingwerken van Breda in de beginjaren van de Opstand

In 1568 en 1577 werden er ad hoc werkzaamheden uitgevoerd aan de vesting als reactie op dreiging van een vijandelijk leger.³² Pas toen Willem van Oranje in 1577 na een periode van afwezigheid terugkeerde als heer van Breda volgden er weer systematische verbeteringen. Onder leiding van zijn gouverneur Roelof van Stakenbroeck en de ingenieur Leon de Futere werden tussen 1577 en 1581 de vestingwerken gemoderniseerd en uitgebreid, conform de nieuwe vestingbouwtechnieken uit Italië. In de voorafgaande decennia was gebleken dat de bastions in de *trace italienne* vaak te ver uit elkaar lagen om elkaar goed dekking te kunnen geven. De *courtines* waren wel voorzien van blokhuisen en katten of *cavaliers*, verhoogde geschutplaatsen, maar deze waren bedoeld om recht naar voren te schieten en daardoor niet geschikt om de *courtines* te dekken. Daarom ontstond rond 1540 de nieuw-Italiaanse stijl, waarin het ravelijn werd geïntroduceerd om de *courtine* te beschermen, en de *couvre-face* en de *contre-garde* ter bescherming van de voet van het bastion. Bovendien werden de bastions groter en hadden ze geen teruggetrokken flanken meer, maar rechte

---

²⁸ Willem 'de Zwijger' I, prins van Oranje, graaf van Nassau (1533-1584) was van 1559 tot 1567 stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht namens Filips II. Vanaf 1572 tot zijn dood vervulde hij die rol namens de Staten-Generaal.

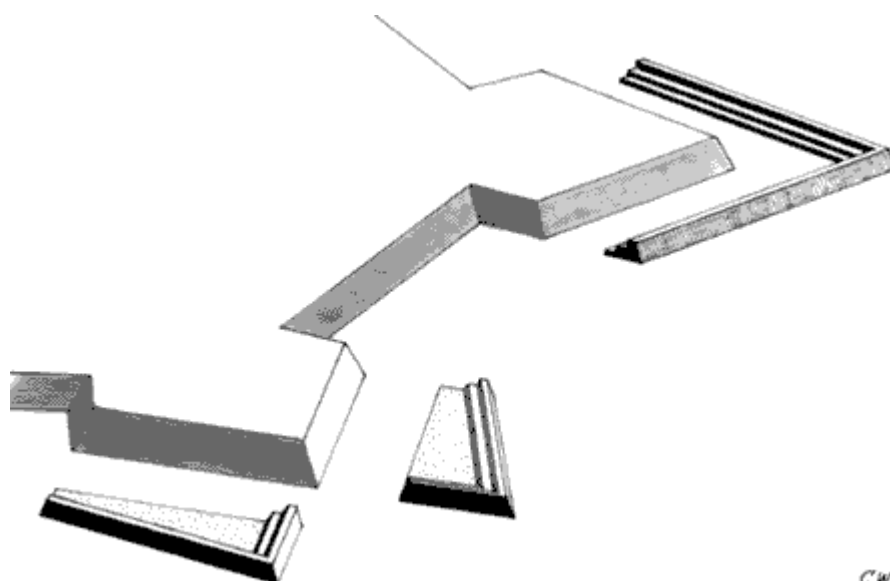
²⁹ Cerutti, 'Institutionele geschiedenis', 188-189, 192.

³⁰ Fernando Álvarez de Toledo, hertog van Alva (1507-1582), werd in 1567 door Filips II naar de Nederlanden gestuurd om een strafexpeditie te leiden tegen de opstandelingen. Hij was landvoogd van de Nederlanden en aanvoerder van het Habsburgse leger, tot hij in 1573 werd vervangen door Requesens.

³¹ Cerutti, 'Institutionele geschiedenis', 191-192.

³² V.A.M. Beermann en J.L.M. de Lepper, 'De lotgevallen van de stad' in: *Geschiedenis van Breda II: aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam 1977) 1-86, aldaar 7, 28.

flanken. Hierdoor konden er *cavaliers* met geschut op de bastions worden geplaatst, om zo het bereik van de artillerie te vergroten. Bovendien werden er meer bastions gebouwd, zodat ze dichter bij elkaar lagen en elkaar beter konden beschermen.³³

C.W.

Afbeelding 12: Contre-garde (links) en couvre-face (rechts).

Bron: Stichting Menno van Coehoorn < <http://www.coehoorn.nl/terminologie-c/163-contregarde> > 2017-06-18.

Deze vernieuwingen werden nu ook in Breda doorgevoerd: de bestaande bastions werden vergroot en er werden twee nieuwe gebouwd. Aan de oostkant van de stad, die niet geïnundeerd kon worden, legde men enkele kleine schansen aan. In 1580 werd de inundatiesluis bij de Ginnekenpoort vernieuwd en vergroot. Om de werkzaamheden te kunnen financieren werd de honderdste penning aangewend.³⁴ De werkzaamheden waren nog gaande toen in 1581 Haultepenne de stad veroverde. Doordat de kasteelgrachten deels drooggelegd waren voor deze werkzaamheden, kon Haultepenne gemakkelijk de stad binnenkomen.³⁵

³³ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 33. Peeters, 'Aanzien', 242-243.

³⁴ F.A. Brekelmans, 'Bestuur en rechtspraak' in: *Geschiedenis van Breda II: aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam 1977) 87-162, aldaar 130.

³⁵ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 33. Peeters, 'Aanzien' 243-244.

Afbeelding 13: Breda in 1649.

Bron: Johannes Blaue, Atlas van Loon (1649) via

<[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Breda_\(Atlas_van_Loon\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Breda_(Atlas_van_Loon).jpg)> 2017-05-29.

3. De ontwikkeling van de vestingwerken tussen 1581 en 1637

De eerste Habsburgse periode, 1581-1590

Het is niet bekend hoe de werkzaamheden aan de vesting zijn voortgezet onder het gezag van de Habsburgers. Er werd in ieder geval weinig aan verbeterd.³⁶ Ik heb hiervoor geen directe verklaring kunnen vinden, maar er was wel een aantal omstandigheden die mee kunnen hebben gespeeld. Zoals we verderop zullen zien, hadden de inwoners van Breda het in deze periode financieel erg zwaar. En zoals eerder besproken, kwamen de kosten voor het versterken van de stad grotendeels voor rekening van de burgers. Waarschijnlijk was er dan ook gewoonweg geen geld beschikbaar voor het uitvoeren van grootschalige werkzaamheden aan de verdedigingswerken.

Daarnaast lijkt het versterken van de vestingen in deze periode ook een lage prioriteit te hebben gehad voor de Habsburgse legerleiding. De hertog van Parma³⁷ voerde van 1577 tot 1589 een grootschalige veroveringscampagne uit, waarbij hij aanzienlijke delen van de Nederlanden weer Habsburgs gezag bracht. De jonge Republiek bleek nauwelijks in staat om weerstand te bieden, waardoor het voor Parma niet nodig was om veel aandacht te besteden aan defensieve zaken.³⁸ Parma had wel een aantal beroemde Italiaanse ingenieurs in dienst, maar die besteedden al hun tijd aan het ontwerpen en bouwen van belegeringswerktuigen en andere aanvalsmiddelen. Ze lijken zich niet bezig te hebben gehouden met verdedigingswerken.³⁹

Na de verovering van Antwerpen in 1585 richtte Parma zich bewust op het opbouwen van een netwerk van forten en versterkte steden langs de noordgrens van de Habsburgse Nederlanden.⁴⁰ Breda was onderdeel van dat netwerk; je zou dan ook verwachten dat de vestingwerken van de stad onder handen zouden worden genomen. Wellicht waren de Habsburgse bestuurders van mening dat de verdediging van Breda al sterk genoeg was en geen uitbreiding meer behoefde. Daar valt zeker iets voor te zeggen: zowel in 1581 als in 1590 werd Breda veroverd door een list, niet door een conventionele belegering. De stad genoot wel de nodige aandacht van de vijand: in 1582, 1583 en

---

³⁶ Peeters, 'Aanzien', 243-244. G. G. van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda* (Schiedam 1974) 55. Ik heb ook geen bronnen gevonden die iets anders suggereerden.

³⁷ Alexander Farnese, hertog van Parma (1545-1592). Hij was van 1578 tot 1592 landvoogd en legeraanvoerder van de Nederlanden.

³⁸ Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt, revised edition* (Londen 1990) 208-216.

³⁹ Frans Westra, *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604* (Alphen aan de Rijn 1992) 17-18.

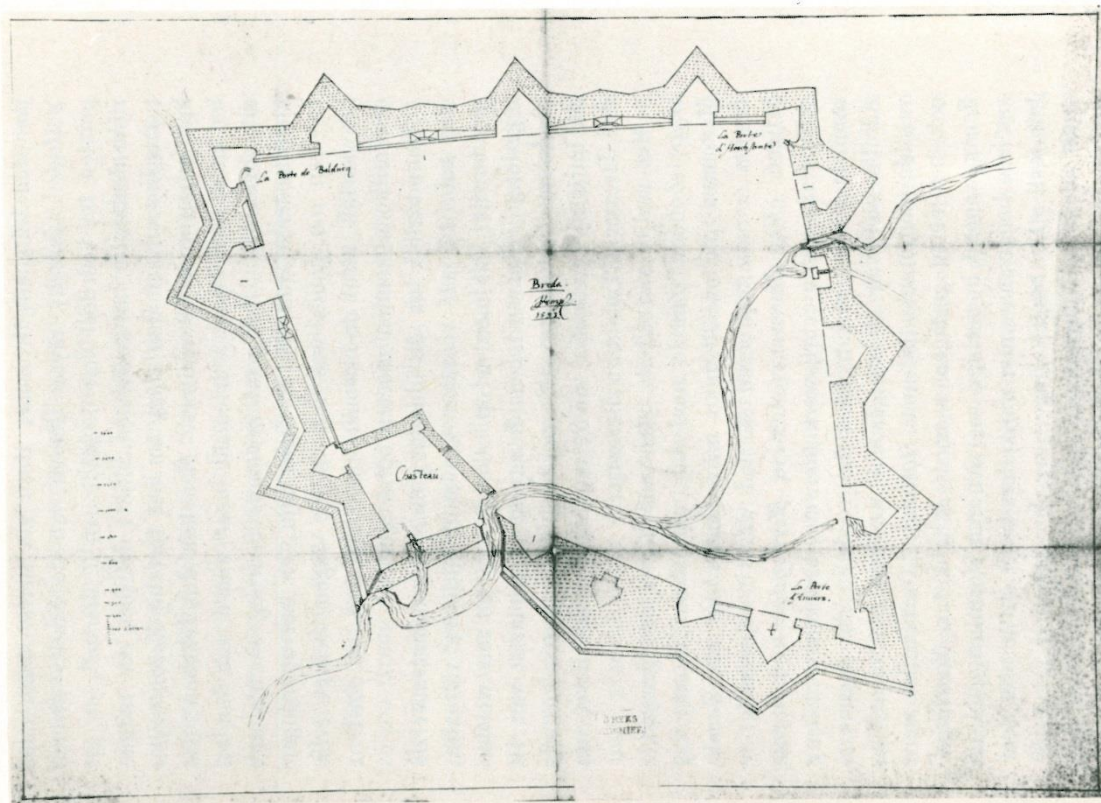
⁴⁰ Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall (1477-1806)* (Oxford 1998) 242.

1586 werden er van de Staatse kant pogingen gedaan om de stad aan te vallen. Zij sorteerden echter geen resultaat.⁴¹ Sterker nog, de verovering van Breda was de eerste keer dat de jonge Republiek een versterkte stad veroverde op de Habsburgers. Pas hierna zetten de Staten-Generaal het offensief in.⁴²

1590-1600: de generaliteit als geldschieder

Uit een tekening van ingenieur Jacob Kemp (over wie later meer) uit 1593 blijkt dat Breda op dat moment in totaal vijftien bastions en andere versterkte punten kende, tegen tien in 1550. Deels waren dat kleine bastions van het oud-Italiaanse model, maar er zaten ook grote bastions tussen, waarvan sommige waren voorzien van *cavaliers*. Aan de noordzijde, tussen de Haagpoort en het kasteel, was een ravelijn aangelegd. Op de *courtines* op het oosten waren enkele blokhuisen aangebracht en de gracht tussen het kasteel en de Boschpoort was voorzien van een gedekte weg met een *glacis* en een smalle buitengracht. Dat laatste was een Italiaanse innovatie uit de jaren

Afbeelding 14: De vestingwerken van Breda in 1593. Tekening van Jacob Kemp.

De onderkant van de kaart is noordzijde, met de Haagpoort rechtsonder en de Boschpoort linksboven.

Bron: G.G. van der Hoeven, Geschiedenis der vesting Breda (Schiedam 1974) 77.

⁴¹ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 44.

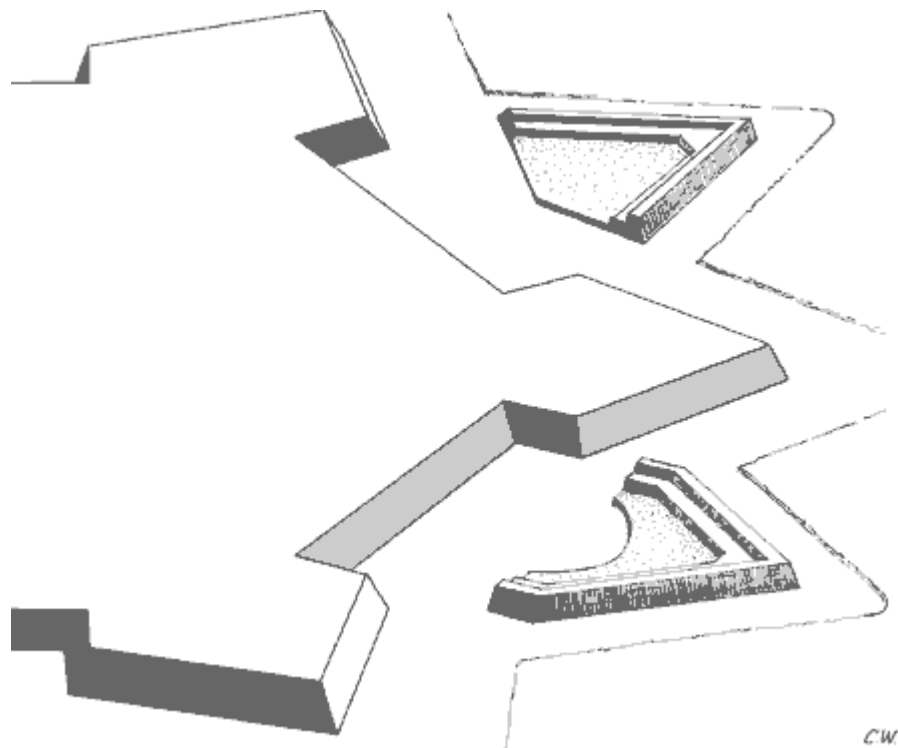
⁴² Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 59.

1560.⁴³ De vesting van Breda was dus een mengelmoes van oude en nieuwe elementen, die door de decennia heen door verschillende bouwmeesters waren aangelegd. Hierin volgt ze hetzelfde patroon als de meeste steden in de Nederlanden: ze werden ad hoc versterkt, overeenkomstig de militaire behoeften en financiële mogelijkheden van de stad. In de voorafgaande periode vonden de werkzaamheden telkens plaats op initiatief van de heren van Breda, achtereenvolgens Hendrik III van Nassau, René van Chalon en Willem van Oranje. Enerzijds komt dat doordat zij krachtige leiders waren die hun strategie in de stad wilden doorvoeren. Anderzijds kreeg Breda in het verloop van de zestiende eeuw de nodige financiële tegenslagen te verduren. Daardoor was de stad ook afhankelijk van haar heer voor een bijdrage in de kosten van de werkzaamheden aan de vesting. Deze patronen zouden ook zichtbaar worden tijdens de Staatse periode.

Onder het bestuur van de Republiek werd er veel geld en moeite gestoken in het uitbreiden, verbeteren en onderhouden van de vestingwerken, om Breda zo verdedigbaar mogelijk te maken. Breda bleef een lange periode in Staatse handen, ondanks dat er van Habsburgse zijde aanvalsplannen op touw gezet werden in 1592, 1595, 1596, 1599, 1601 en 1602.⁴⁴ De verdediging van de stad was duidelijk op orde.

De verantwoordelijkheid voor de vesting van Breda was verdeeld onder drie organen: de magistraat van de stad, de Raad van State en de Staten-Generaal. Ze hadden ieder hun eigen verantwoordelijkheden. De magistraat, dat wil zeggen de acht schepenen en de twee burgemeesters, vormde het dagelijks bestuur van de stad en was als zodanig verantwoordelijk voor het

Afbeelding 15: Ravelijnen.

Bron: Stichting Menno van Coehoorn <<http://www.coehoorn.nl/terminologie-r/509-ravelijn>> 2017-05-29.

⁴³ Peeters, 'Aanzien', 244.

⁴⁴ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 49-50. Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 58.

handhaven van de openbare orde en veiligheid. Daarbuiten strekten haar verantwoordelijkheden echter niet. Staats-Brabant was een generaliteitsland, en Breda dus een generaliteitsstad, wat betekende dat de magistraat geen inspraak kreeg in het bestuur van de Republiek. De magistraat kon zich wel richten tot de Staten-Generaal, maar mocht niet meebeslissen. Dit stemde tot enige onvrede onder de Brabantse steden: in 1607 en 1609 deden Breda, Bergen op Zoom, Willemstad en Grave een poging om opname en stemrecht in de Staten-Generaal te krijgen, maar zonder resultaat. Overigens boekten de afgevaardigden van Breda wel vaak succes bij het bepleiten van de belangen van de stad, zoals we op de komende pagina's zullen zien.⁴⁵

De Staten-Generaal hieven in Breda belastingen (de generale middelen) en stelden de gouverneur van het garnizoen aan. Verder verdeelden ze de gelden voor de landsverdediging, waarvan ook vaak een deel naar Breda ging. Ten slotte bepaalden ze de algemene diplomatieke en militaire strategie, hetgeen voor de frontstad Breda vaak relevant was. De plakkaten van de Staten-Generaal waren in beperkte mate van kracht binnen Breda, voor zover ze niet botsten met de soevereiniteit van de heer van Breda.⁴⁶

De gouverneur was de belangrijkste functionaris van de Staten-Generaal in Breda. Hij voerde het commando over het krijgsvolk en was als zodanig ook betrokken bij de handhaving van de openbare orde en veiligheid. Zijn verantwoordelijkheden vertoonden enige overlap met die van de drossaard, een beambte van de magistraat. Zo was de drossaard het hoofd der politie in de stad. Ook bezaten de drossaard en de gouverneur beiden sleutels van de stadspoorten.⁴⁷

Ten slotte was de Raad van State vaak in Breda actief om de praktische invulling van het militaire beleid te bewerkstelligen. De Raad was immers verantwoordelijk voor het leger en de financiën van de Republiek. Vanuit die rol hield hij zich bezig met het garnizoen, de vestingwerken en inundatiewerken en het innen van belastingen en contributies.⁴⁸ In de reguliere gewesten werden deze taken uitgevoerd door gecommitteerde raden van de gewestelijke Staten, maar in de generaliteitslanden was de Raad direct verantwoordelijk voor het aanstellen van de uitvoerende ingenieurs en het toewijzen van de budgetten. De stadsbesturen konden nog wel invloed uitoefenen op de vorm van de vestingwerken en waren verantwoordelijk voor het onderhoud van de vestingwerken, gebouwen, bruggen en sluisen.⁴⁹ De Raad kon ook voorstellen doen over de

---

⁴⁵ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 54. Brekelmans, 'Bestuur en rechtspraak', 107.

⁴⁶ Brekelmans, 'Bestuur en rechtspraak', 91-107.

⁴⁷ Brekelmans, 'Bestuur en rechtspraak', 96-98.

⁴⁸ Brekelmans, 'Bestuur en rechtspraak', 92, 107.

⁴⁹ Peeters, 'Militaire gebouwen', 1.

inkomsten en uitgaven van de Republiek, maar de beslissingsbevoegdheid hieromtrent lag bij de Staten-Generaal.⁵⁰

Maurits nam als stadhouder ook plaats in de Raad van State. Bovendien was hij kapitein-generaal van het Staatse leger. In principe diende Maurits zijn plannen met de Raad van State te overleggen, maar in de praktijk wilde hij de Raad nog weleens volledig passeren en samen met Oldenbarnevelt⁵¹ allerlei plannen bekokstoven.⁵² We zullen dan ook zien dat een aantal plannen voor de versterking van Breda direct uit de koker van Maurits kwam.

Naast stadhouder was Maurits natuurlijk ook de heer van Breda. Die titel leverde hem een zekere mate van soevereiniteit in de Baronie op, behalve waar het de zaken van defensie en financiën betrof, dat wil zeggen de verdediging van de Republiek, de financiering van het gemene land en de oorlogslasten. De zeggenschap daarover viel toe aan de Staten-Generaal en de Raad van Staten.⁵³ Voor het beheer van de vestingwerken was Maurits' adellijke titel dus niet direct relevant.

Er is wel een indirect gevolg van Maurits' heerschappij zichtbaar. De lijst met het turfschip vond zijn voltooiing op 4 maart 1590. Vanaf dat moment verbleef Maurits ieder jaar begin maart in Breda om de wet te vernieuwen, dat wil zeggen de schepbank van het komende jaar te installeren.⁵⁴ We zullen zien dat er in een aantal jaren van de Staatse periode telkens na dit moment een voorstel van de magistraat naar de Staten-Generaal werd gestuurd omtrent de werkzaamheden aan de fortificaties. Blijkbaar was het gebruikelijk om direct na het verzetten van de wet het beleid voor het komende jaar op te stellen. Dit waren de momenten dat de magistraat zich het meest liet gelden.

De magistraat was vast van plan om Breda niet zomaar weer in Habsburgse handen te laten vallen. Al snel na de verovering begon het stadsbestuur met het maken van plannen voor het herstellen en uitbreiden van de fortificatiewerken van de stad. Door alle perikelen had Breda echter flinke liquiditeitsproblemen, waardoor de stad de kosten niet alleen kon dragen. In juni 1591 kwam er dan ook een schrijven van gouverneur Héraugières aan de Staten-Generaal waarin hij verzocht om middelen voor het versterken van de wallen en de grachten, daar die op zeven à acht plaatsen verzwakt waren. De Staten-Generaal kenden hem *f* 2000 toe uit de middelen van de stad, dat wil

---

⁵⁰ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 64-65.

⁵¹ Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) was van 1586 tot zijn dood landsadvocaat en raadspensionaris van de Staten van Holland. Hij was de facto de politiek leider van de Republiek.

⁵² Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 64, 142.

⁵³ Brekelmans, 'Bestuur en rechtspraak', 91.

⁵⁴ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 46.

zeggen de generale belastingen die in Breda werden geïnd.⁵⁵ Kort daarna, op 10 september, kwam er een brief van de magistraat, waarin ze de Staten-Generaal vroeg om nog eens *f* 2000 voor het uitvoeren van de hoogstnodige werkzaamheden aan de vesting. Ditmaal kenden de Staten-Generaal *f* 1000 toe.⁵⁶ Zoals eerder vermeld dienden dit soort kosten in principe door de stad zelf gedragen te worden; iedere bijdrage van de generaliteit was een extraatje. De Staten-Generaal stonden dan ook volledig in hun recht om een verzoek te weigeren als ze meenden dat het niet mogelijk was.

Er werd naarstig voortgewerkt aan de vestingwerken en de toegekende *f* 3000 was dan ook al snel besteed. Na het repareren van de belangrijkste zwakke punten in de grachten en wallen werd er al snel werk gemaakt van het verbeteren van de vestingwerken. De eerdergenoemde ingenieur Jacob Kemp maakte op verzoek van Maurits een bestek op van de werkzaamheden die hiervoor zouden moeten worden uitgevoerd. Na het verzetten van de wet in 1592 begon de magistraat voortvarend met het regelen van de benodigde middelen: op 15 april werd in de Staten-Generaal een verzoek van de burgemeesters en regeerders van Breda besproken, waarin gevraagd werd om een aanzienlijke geldsom voor het versterken van de vestingwerken. Na overleg met Maurits besloten de Staten-Generaal om Breda *f* 3000 toe te kennen uit de middelen van de stad.⁵⁷ Dat was echter bij lange na niet toereikend; Kemp schatte de totale kosten op zo'n *f* 12.000. Daarom vroeg de magistraat de Staten-Generaal een maand later om een extra bijdrage van *f* 1500. In ruil daarvoor zou de stad de rest van de kosten dragen.⁵⁸

De schatting van de kosten bleek vrij goed te zijn. Op 7 november 1592 berichtte de magistraat dat de fortificaties waren uitgebreid met twee nieuwe bastions, die in totaal *f* 11.500 hadden gekost. Naast de geplande werken had de magistraat echter een aantal aanvullende werkzaamheden moeten laten uitvoeren. Zo moesten de grachten schoongemaakt, verbreed en verdiept worden. Ook moesten er tussen de nieuwe bastions valse loopschansen worden gemaakt met een breedte van veertien voet en wallen van vijf voet dik. Samen had dat meer dan duizend gulden gekost. Bovendien bleek de oorspronkelijke opzet niet te deugen: de bastions lagen ongeveer drieduizend voet (840 meter) van elkaar verwijderd, wat zo'n grote afstand was dat ze elkaar niet konden beschermen of ondersteunen. Daardoor had de magistraat zich genoodzaakt gezien om een derde bastion aan te leggen tussen de andere twee in; dit kostte *f* 5000 (inbegrepen in de *f* 11.500). Wellicht had Kemp niet goed opgelet bij het maken van het bestek. Verder was de gehele omtrek van de stad voorzien van een nieuwe borstwering en waren op veel plaatsen de wallen verbreed,

⁵⁵ N. Japikse ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 7, 1590-1592* (Den Haag 1923) 403.

⁵⁶ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 416-417.

⁵⁷ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 621.

⁵⁸ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 625. Brekelmans, 'Bestuur en rechtspraak', 121.

verhoogd en versterkt met russen (biezen of graszoden).

Gedurende de werkzaamheden was de magistraat zich bewust geworden van de noodzaak om nog drie bastions aan te leggen, om de fortificaties rondom de stad zo sterk mogelijk te maken. Bovendien was de stad voornemens om de oude contrescarpen en blokhuisen te verlagen en de aarde die daarbij vrijkwam te gebruiken voor het aanleggen van twee grote *cavaliers* of katten tussen de nieuwe bastions. (Zoals boven beschreven werden die ook feitelijk gebouwd.) Door verlagen van de contrescarpen en het verbreden van de grachten moest er een vrij schootsveld ontstaan rondom de rivier de Mark, waardoor de bastions het hele omringende gebied konden bestrijken. Ten slotte lagen er ook nog plannen voor het maken van de stadspoortbruggen, die ieder zo'n *f* 3000 zouden kosten, en het aanleggen van een beer met ezelsrug in de Mark waar die de stad binnenkwam. Overigens klaagde de magistraat ook dat ze nog veel bijkomende kosten had: het voorzien van het geschut van nieuwe affuiten en toebehoren, het maken van bedden en wachthuisjes, en het kopen van pieken, munitie, kruit, lont, salpeter en zwavel, kostten samen meer dan *f* 3000.⁵⁹

De totale kosten van het aanleggen van de nieuwe bastions bedroegen dus *f* 12.500, waarvan *f* 4500 ten laste van de generaliteit kwam. Ondanks dat Kemp de kosten had begroot op *f* 12.000, viel de uitkomst de magistraat toch erg tegen. Wellicht hadden ze gehoopt dat Kemp de kosten had overschat (wat ook het geval zou zijn geweest als het derde bastions niet had moeten worden gebouwd); of wellicht voorzag de magistraat al van tevoren dat de bijdrage vanuit de generaliteit te laag zou zijn, en wachtte ze tot het een gedane zaak zou zijn, in de hoop de Staten-Generaal onder druk te kunnen zetten. In ieder geval vroeg de stad de Staten-Generaal om een extra tegemoetkoming in de kosten. De Staten-Generaal hechtten groot belang aan de verdedigbaarheid van Breda en zeiden daarom toe om nog eens *f* 1500 bij te dragen voor de eerste drie bastions, plus een derde van de kosten van de drie extra bastions. Voorwaarde was wel dat de werkzaamheden daadwerkelijk zouden worden uitgevoerd én dat het bestek voor de nieuwe bastions zou worden opgesteld door één van de ingenieurs in landsdienst.⁶⁰ Daar ging het stadsbestuur van Breda mee akkoord: in december 1592 vroeg het of ingenieur Kemp weer naar de stad zou kunnen worden gestuurd, zodat hij de voortgang van de werken kon inspecteren en een bestek kon opmaken voor de komende werkzaamheden.⁶¹

De drie extra bastions werden snel gebouwd. Op 26 juli 1593 werd aan de Staten-Generaal

---

⁵⁹ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 646-647.

⁶⁰ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 648-649.

⁶¹ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 656.

een voorlopige afrekening voorgelegd. De Staten-Generaal reserveerden *f* 6000 voor hun aandeel in de kosten. Mocht het aandeel van de generaliteit lager uitvallen, dan diende het verschil verrekend te worden. De totale kosten zullen dus maximaal *f* 18.000 hebben bedragen. De Staten-Generaal besloten om naast dit bedrag nog eens *f* 4500 toe te kennen voor de bijkomende onkosten van deze drie bastions en die van een vierde bastion tussen de Antwerpse poort en het schaliehuis. Hier stond wel tegenover dat er nog een vijfde bastion moest worden gebouwd op kosten van de stad. Verder zegden de Staten-Generaal toe om vier halve kartouwen te leveren om de bastions mee uit te rusten.⁶²

Op de Statenvergadering van 12 augustus 1593 werd verder gesproken over het vijfde bastion, dat aangelegd zou worden achter het kasteel van Breda. De aanleg van dit bastion was mede de verantwoordelijkheid gemaakt van prins Maurits, aangezien het zijn kasteel was. Maurits gaf echter bij de Staten-Generaal aan dat hij de financiële verantwoordelijkheid voor de werkzaamheden niet kon dragen. Daarop besloten de Staten-Generaal om een buitengewone heffing van *f* 9000 op te leggen aan het land van 's-Hertogenbosch, Breda en Antwerpen. Daarvan zou *f* 6000 beschikbaar worden gesteld voor de bouw van het bastion.⁶³ De eindafrekening van het bastion met toebehoren werd op 4 januari 1595 voorgelegd aan de Staten-Generaal. De totale kosten bleken te zijn uitgekomen op *f* 10.328 en vier stuivers. De Staten-Generaal besloten om het verschil van *f* 4328 en 4 stuivers ook voor hun rekening te nemen.⁶⁴

Gedurende de eerste vijf jaar van het Staatse bewind was er dus sprake van een constante geldstroom van Den Haag naar Breda ten behoeve van het verbeteren en uitbreiden van de vestingwerken. Het voornaamste resultaat daarvan was de aanleg van vijf bastions. Opmerkelijk is hoezeer de kosten van de bastions uiteenlopen: in 1592 wordt er *f* 5000 besteed aan het derde bastion, terwijl de andere twee samen voor minder dan *f* 6500 zijn gebouwd. De drie bastions uit 1593 kostten ongeveer *f* 6000 per stuk, maar het bastion achter het kasteel bijna *f* 10.500. Dit zal voor een deel liggen aan de manier waarop de kosten werden gerapporteerd: de ene keer ging het om de kale kosten van de bouw van een bastion, de andere keer werden ook de bijkomende kosten (zoals het plaatsen van wachthuisjes en het uitrusten van geschut) meegerekend. Daarnaast was er natuurlijk sprake van variatie in de grootte van de bastions, de geschiktheid van het terrein waar ze moesten worden gebouwd, de aanwezigheid van bestaande vestingwerken die konden worden gebruikt als basis, et cetera.

---

⁶² N. Japikse ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 8, 1593-1595 (Den Haag 1925)* 63-64.

⁶³ Japikse, *RSG 8 1593-1595*, 67.

⁶⁴ Japikse, *RSG 8 1593-1595*, 498.

Ook na de bouw van deze bastions bleef de magistraat van Breda voortdurend werkzaamheden verrichten aan de fortificaties. In oktober 1595 stuurde de stad een brief naar de Staten-Generaal om te vragen om de inkomsten uit de generale middelen van de stad, om ze te gebruiken voor de resterende werkzaamheden, zoals het uitdiepen van de gracht. Op advies van de Raad van State werd besloten dat de lopende werkzaamheden zo snel mogelijk afgerond dienden te worden. De Staten-Generaal stuurden enkele afgevaardigden naar de stad om de nieuwe vestingwerken (zowel die in aanbouw als die reeds klaar waren) te inspecteren.⁶⁵ Eerder die maand had de magistraat van Breda namelijk vernomen dat Kamerijk in handen van de vijand was gevallen.⁶⁶ Daardoor was de dreiging voor Breda dusdanig toegenomen dat de Staten-Generaal flink vaart wilden zetten achter de werkzaamheden. Om het geheel te financieren kenden de Staten-Generaal tweederde van de generale middelen toe aan Breda.

De afvaardiging die de voortgang van de fortificatiewerkzaamheden moest inspecteren liep enige vertraging op doordat de vaarwegen waren bevroren,⁶⁷ maar begin februari 1596 was het rapport binnen en konden de Staten-Generaal overleggen met Maurits over de stand van zaken. Maurits adviseerde om nog eens een aantal aanvullende werkzaamheden te laten uitvoeren aan de fortificaties van Breda om de stad goed verdedigbaar te maken. Hij schatte de totale kosten op dertig- tot veertigduizend gulden.⁶⁸

De Staten-Generaal maakten hier voortvarend werk van. Op 14 maart van hetzelfde jaar werd een schrijven aan de raadsheren van Maurits te Breda gestuurd. Daarin werden zij gelast om samen met ingenieur Rijswijk de fortificatiewerken van de stad te bezichtigen en een plan op te stellen om die met de laagst mogelijke kosten zo goed mogelijk te versterken.⁶⁹ Kort daarop lag er een plan op tafel. Dat omvatte het verdiepen en verbreden van de grachten; het aanhalen van het ravelijn bij de Antwerpse of Haagse poort; het maken van een nieuw bastion tussen dat ravelijn en de watermolen; en het vernieuwen van de drie poorten en de drie bijbehorende bruggen. Om dit te kunnen bekostigen vroeg Breda om nog drie jaar lang tweederde van de generale middelen die in de stad geheven werden te mogen ontvangen. De Staten-Generaal toonden zich bereid om die regeling met één jaar te verlengen, mits Breda de verdere kosten van de werkzaamheden aan de vesting op zich zou nemen. Bovenop het deel uit de generale middelen zou de stad nog eenmalig *f* 15.000

---

⁶⁵ Japikse, *RSG 8 1593-1595*, 519, 522-523.

⁶⁶ Japikse, *RSG 8 1593-1595*, 517.

⁶⁷ Japikse, *RSG 8 1593-1595*, 526.

⁶⁸ N. Japikse ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 9, 1596-1597 (Den Haag 1926)* 477.

⁶⁹ Japikse, *RSG 9 1596-1597*, 150.

ontvangen. Als Breda niet bereid was om, met deze inkomsten, de kosten verder geheel te dragen, wilden de Staten-Generaal die ook wel op zich nemen, maar dan zou de regeling met het tweede deel niet worden verlengd.⁷⁰ Breda koos ervoor om de regeling wel te verlengen; in 1597 werd ze weer voor een jaar verlengd.⁷¹ Ook de *f* 15.000 is definitief aan de stad toegekend.⁷²

Aan het eind van augustus 1596 viel Hulst na een kort beleg door het koninklijke leger. De stad was wel begonnen met het verbeteren van de fortificaties, maar die werkzaamheden waren nog maar half voltooid toen de Habsburgse troepen hun tenten opsloegen. Aangespoord door deze nederlaag besloten de Staten-Generaal om extra belastingen te heffen voor het versterken van de belangrijkste grenssteden, namelijk Bergen op Zoom, Breda, Oostende en Terneuzen. Deze vier steden werden gezien als de aangewezen plaatsen om de Habsburgse opmars te stuiten.⁷³ De Staten-Generaal traden direct in overleg met de magistraat van Breda over de benodigde middelen voor het versterken van de stad. Burgemeester Montens stelde samen met de Raad van State een overzicht op van de werkzaamheden die nog moesten worden uitgevoerd. Dat overzicht werd samen met een opgave van de kosten van Maurits op 31 augustus overlegd aan de Staten-Generaal. Op 7 november besloten die *f* 5000 extra aan Breda te verstrekken.⁷⁴

De Staten-Generaal hielden regelmatig contact met de magistraat van Breda over de voortgang van de werkzaamheden. Op 24 februari van het volgende jaar, 1597, overlegde de burgemeester van Breda op verzoek van de Staten-Generaal een kaart waarop was ingetekend welke werkzaamheden reeds waren uitgevoerd en welke nog afgemaakt moesten worden. Op basis daarvan besloten de Staten-Generaal een flinke hoeveelheid geld in het project te pompen: voor maart, april en mei 1597 werd *f* 3000 toegekend. Verder werd zoals gezegd de regeling met het tweederdedeel verlengd met een jaar. Bovendien besloten de Staten-Generaal dat er na 1 juni *f* 24.000 moest worden vrijgemaakt voor het afronden van de urgentste werkzaamheden. Deze waren weer in overleg met Maurits aangewezen. Driekwart van dat bedrag kwam voor rekening van de generaliteit, het andere kwart voor rekening van de stad, mits het geld direct zou worden besteed. Later werd besloten om nog eens *f* 1500 uit te keren, verspreid over augustus, september en oktober.⁷⁵ Met dit geld werden enige bastions vergroot en voorzien van lange flanken; in sommige

---

⁷⁰ Japikse, *RSG 9 1596-1597*, 152-153.

⁷¹ Japikse, *RSG 9 1596-1597*, 480 n. 4.

⁷² Japikse, *RSG 9 1596-1597*, 467.

⁷³ Japikse, *RSG 9 1596-1597*, 49-50, 172, 243-245.

⁷⁴ Japikse, *RSG 9 1596-1597*, 166.

⁷⁵ Japikse, *RSG 9 1596-1597*, 480 n. 4.

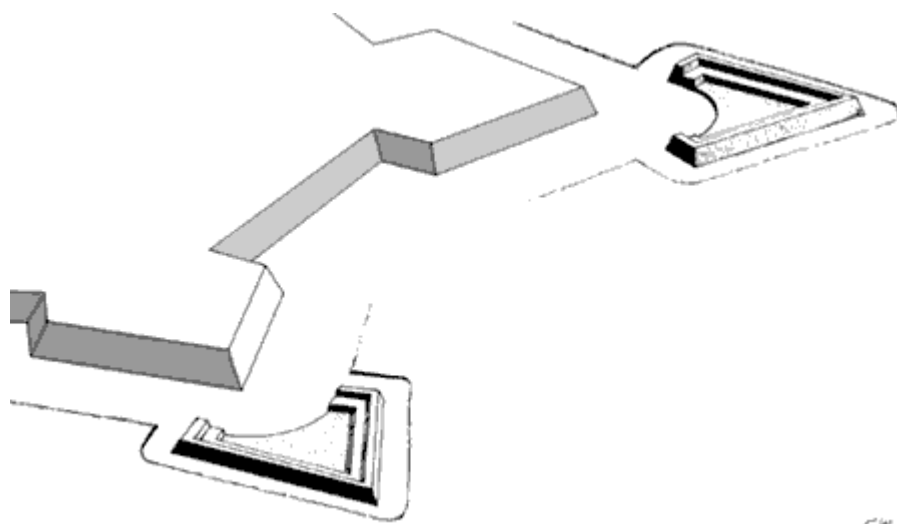

bastions werden katten aangelegd; en bij de Ginnekenpoort werd een kazemat gemaakt.⁷⁶

Ook het volgende jaar werd er weer flink geïnvesteerd in de vestingwerken van Breda. Op 15 april 1598 verzocht de magistraat om enige contante middelen voor het afmaken van de fortificatiewerken. Verder vroegen ze weer verlenging van het tweederdedeel, om daarmee onder andere de kosten van vuur en licht in de wachthuizen en het onderhoud van de palissaden te kunnen betalen. Blijkbaar waren de geplande werkzaamheden aan de vesting al zover gevorderd dat men kon gaan werken aan een eindafrekening: de verlenging van het tweederdedeel werd toegestaan en de stad kreeg nog eens *f* 2000.

In juli 1598 werd een de aanbesteding van ingenieur Andries le Roy overlegd aan de Staten-Generaal. Hij had in totaal *f* 20.530 nodig voor het uitvoeren van een aantal noodzakelijke versterkingen. De Staten-Generaal besloten die geheel ten laste van de generaliteit te nemen.⁷⁷ De werkzaamheden die Andries le Roy in zijn bestek had opgenomen betroffen onder andere het aanleggen van *fausse-brayes* of onderwallen, aan de onderrand van een vestingwal gelegen

borstwering voor schutters die bedoeld was om de gracht te kunnen bestrijken. Dat was een nieuw element in de vestingbouw waarvan het nut omstreden was. Simon Stevin, die raadsman was van Maurits, raadde de aanleg af, maar Andries le Roy en gouverneur Héraugières waren er wel voor en zetten de uitvoering door. Daarnaast werden de poorten afgeschermd met halve manen. Omdat de poorten in de flanken of de schouderhoeken van de poortbastions waren aangelegd, kwamen de halve manen schuin naast de poortbastions te liggen. Vóór de *courtines* werden ravelijnen aangelegd. De halve manen en ravelijnen dienden bemand te worden door musketiers en piekeniers; er werd geen

Afbeelding 16: Halve manen.

Bron: Stichting Menno van Coehoorn <<http://www.coehoorn.nl/terminologie-h/319-halve-maan>> 2017-05-29.

⁷⁶ Peeters, 'Aanzien', 244.

⁷⁷ N. Japikse ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 10, 1598-1599* (Den Haag 1930) 146-147, 240, 245 n 1., 603.

artillerie op geplaatst. Ten slotte werd de hele gracht omgeven door een contrescarp en een gedekte weg. Door deze grootschalige vernieuwing werd de vesting van Breda over de hele linie gemoderniseerd en versterkt.⁷⁸

Het kostte allemaal nogal wat geld; bij het teruglezen raakt men al licht de draad kwijt. Het verbaast dan ook niet dat de Staten-Generaal op een gegeven moment ook geen overzicht meer hadden van hoe al dat geld was besteed. Toen de magistraat van Breda aan het eind van februari 1599 gewoontegetrouw verzocht om het verlengen van de tweederderegeling, ditmaal met twee jaar, en bovendien een aanzienlijke som voor de vestingwerken van de stad, besloten de Staten-Generaal dat ze eerst moest verklaren wat er was gebeurd met het geld dat de stad het jaar daarvoor had ontvangen, voordat er zou worden gekeken naar de regeling voor het komende jaar. Bovendien wilden de Staten-Generaal ook een afrekening van alle gelden die in de vorige jaren door de stad waren ontvangen en nog niet waren verantwoord. Eind april kon de magistraat een verantwoording van de in 1598 ontvangen gelden overleggen. De Raad van State controleerde de stukken en adviseerde begin mei op basis daarvan de Staten-Generaal om Breda te steunen bij het verder uitbreiden van de fortificaties. De werkzaamheden die op het programma stonden betroffen het afmaken van het bastion bij de Antwerpse poort, het uitdiepen van de stadsgrachten en het aanleggen van een sluis op de plaats waar de Mark de stad binnenkwam. Na deliberatie besloten de Staten-Generaal om de inkomsten uit de generale middelen van Breda geheel ten behoeve van het land te laten komen en in plaats daarvan de stad te steunen met een eenmalige som van *f* 20.000. Daarnaast bepaalden ze dat de magistraat de werkzaamheden verder voor haar rekening moest nemen en nog verantwoording moest afleggen over de ontvangen gelden tot en met 1597. Burgemeester Montens, die namens Breda onderhandelde met de Staten-Generaal, protesteerde dat alleen de werken aan het bastion en de grachten al meer dan *f* 23.000 zouden kosten. Bovendien maakte de stad ook nog kosten voor een nieuwe brug die in aanbouw was, en de onkosten voor de servitiën en het onderhoud van de wachthuizen, die haar inkomsten veruit overtroffen. Naar aanleiding van zijn protest werd de som verhoogd naar *f* 25.000. Verdere protesten van de magistraat werden van de hand gewezen, net als verzoeken om een deel van het bedrag contant voor te schieten. In ieder geval zou er dus worden doorgewerkt aan het bastion bij de Antwerpse poort, het verdiepen van de grachten en de sluis in de Mark.⁷⁹

Het volgende jaar, medio februari 1600, probeerde de magistraat van Breda de tweederderegeling alsnog weer toegezegd te krijgen, om de kosten van de werkzaamheden aan de

---

⁷⁸ Peeters, 'Aanzien', 244-245.

⁷⁹ Japikse, *RSG 10 1598-1599*, 602-603.

vestingwerken te dekken. Desgevraagd adviseerde de Raad van Staten om de stad ‘met eenige liberaliteyt’ financieel te steunen. De Staten-Generaal gingen mee in dit advies, maar achtten het wenselijker om de generale middelen gewoon bij de andere Generaliteitsmiddelen te voegen en van daaruit de kosten te dragen. Ze besloten dan ook om de door de magistraat voorgestelde werkzaamheden zelf aan te besteden. Het ging ditmaal om het aanleggen van een ravelijn bij de Antwerpse poort, het aanhalen van het ravelijn ‘links’ daarvan en het uitdiepen en verbreden van de stadsgracht bij de Antwerpse poort. Aan het eind van mei waren de aanbestedingen rond en werden de werkzaamheden aangevangen. Daarmee waren echter niet alle kosten gedekt: in oktober berichtte de magistraat aan de Staten-Generaal dat er ook een valbrug was gemaakt aan de Antwerpse poort. Bovendien moest er een gemetseld wachthuis gebouwd worden voor de cavalerie en moesten er palissaden gemaakt worden voor twee nieuwe bastions. Hiervoor vroeg de stad om een tegemoetkoming. De Staten-Generaal besloten de stad *f* 600 toe te kennen als de werkzaamheden afgerond zouden zijn.⁸⁰ Dat is een nogal laag bedrag, maar Breda had eerder al geld gekregen voor het vernieuwen van de stadspoortbruggen, dus waarschijnlijk was het alleen bedoeld voor de overige werkzaamheden.

1600-1609: de geldkraan wordt dichtgedraaid

Na 1600 nam het tempo van de werkzaamheden af. Voor het eerst in jaren kwam de magistraat aan het begin van 1601 eens níet met een verzoek om geld voor het versterken van de vesting.⁸¹ Wel werd er eind juni 1601 door de Staten-Generaal gekeken naar de voortgang van de werkzaamheden waar het vorige jaar toe besloten was. Men besloot om in eerste instantie het uitdiepen van de grachten uit te voeren en de verdere werkzaamheden uit te stellen tot een beter tijdstip. Naast de gracht bij de Antwerpse poort zou ook de gracht bij het bastion Mansfeld worden uitgediept.⁸²

Het uitstellen van de werkzaamheden had ongetwijfeld te maken met de enorm hoge uitgaven die de Staten-Generaal in deze periode voor de oorlogvoering moest doen. Een omvangrijke versterking van het Staatse leger in 1599, de tocht naar Duinkerken in 1600 die uitmondde in de slag bij Nieuwpoort, de uitputtende belegering van Oostende (1601-1604) en de daaropvolgende inval van het koninklijke leger in 1605 en 1606 trokken een zware wissel op de gewestelijke financiën.⁸³ Hierdoor werden de werkzaamheden aan de vesting van Breda enige tijd op een lager pitje gezet.

⁸⁰ N. Japikse ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 11, 1600-1601* (Den Haag 1941) 145-146.

⁸¹ Japikse, *RSG 11 1600-1601*, 541.

⁸² Japikse, *RSG 11 1600-1601*, 546.

⁸³ Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 373.

Het volgende jaar, medio april 1602, verzocht Breda om steun bij het bouwen van een grote stenen sluis in de Mark, die moest dienen om meer water in de stadsgracht te brengen. Aanvankelijk besloten de Staten-Generaal om deze werkzaamheden een jaar uit te stellen. Na aandringen van de magistraat werd echter besloten om Breda met eenmalig *f* 3000 te steunen. De helft daarvan zou in 1602 uitbetaald worden, de andere helft in 1603, uit de generale middelen vallende binnen de stad.⁸⁴ Hier is een duidelijk verschil zichtbaar met de jaren 1590, waarin de Staten-Generaal veel scheutiger waren met geld.

In maart 1603 verzocht Breda verder te mogen werken aan het plan uit 1601. De werkzaamheden die nog resteerden betroffen het uitdiepen van de gracht bij de Ginnekenpoort en het vullen met aarde van het bastion bij die poort. De Staten-Generaal gaven hier toestemming voor, maar zeiden geen geld toe.⁸⁵ Er stond echter nog meer op stapel: Maurits wenste dat er nog een aantal werkzaamheden zouden worden uitgevoerd. In juni verstreekte de magistraat op verzoek een raming van de kosten, die uitkwamen op *f* 4930. Omdat het geen nieuwe werkzaamheden betrof, kwamen de kosten grotendeels voor rekening van de stad. De Staten-Generaal zegden *f* 1200 toe, waarvan de helft in augustus zou worden uitbetaald en de andere helft in november, mits de werkzaamheden conform de aanbestedingen zouden zijn uitgevoerd.⁸⁶ In de notulen staat niet vermeld om welke werkzaamheden het gaat, maar aangezien het geen nieuwe werkzaamheden zijn betreft, zou het kunnen gaan om enkele van de werkzaamheden die sinds 1600 waren gepland, maar werden uitgesteld wegens geldgebrek. Het zal in ieder geval meer voeten in de aarde hebben gehad dan de werkzaamheden die in maart werden besproken.

In 1604 kwam Breda niet met een verzoek om financiële steun voor een nog uit te voeren project. In plaats daarvan deelde de magistraat eind juli mede aan de Staten-Generaal dat er een aantal werkzaamheden was uitgevoerd en vroeg ze om terugbetaling van de kosten. De Staten-Generaal deelden echter mede dat ze daarin niet konden toestemmen, omdat er gronden waren gekocht en werken waren gebouwd zonder medeweten van de Staten.⁸⁷ Dat is wel enigszins pikant, omdat Bergen op Zoom, ook een prominente vestingstad aan het front, eerder die maand had gevraagd om geld voor palissaden die reeds waren gebouwd. De Staten-Generaal zeiden toen *f* 9000 toe op voorwaarde dat Bergen op Zoom geen werkzaamheden meer zou uitvoeren, behalve

---

⁸⁴ H.H.P. Pijperman ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 12, 1602-1603* (Den Haag 1950) 272.

⁸⁵ Pijperman, *RSG 12 1602-1603*, 490.

⁸⁶ Pijperman, *RSG 12 1602-1603*, 500.

⁸⁷ H.H.P. Pijperman ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 13, 1604-1606* (Den Haag 1957) 132.

op bevel van de Staten-Generaal of de Raad van State.⁸⁸ Wellicht wilden de Staten-Generaal Breda nu als voorbeeld stellen. Maar in november, na een nieuw verzoek vanuit Breda, kwamen de Staten-Generaal terug op hun beslissing. Er werd een subsidie van *f* 1600 aan de stad gegeven, op voorwaarde dat zij voortaan geen werken meer zou aanleggen zonder speciale toestemming van de Staten.⁸⁹

Daar hield de stad zich vervolgens wel keurig aan. In het volgende jaar, medio september 1605, terwijl Bergen op Zoom in paniek en verslagenheid verkeerde door een aantal verrassingsaanvallen van de vijand, stuurde Breda netjes een brief aan de Staten-Generaal met het verzoek om ‘tegen des vijants surprinsen’ enige aardwerken uit te voeren, de grachten uit te diepen en staketsels te maken.⁹⁰ Daar kwam dan ook een welwillend antwoord op: begin oktober kenden de Staten-Generaal *f* 4000 toe aan Breda om de stad te verzekeren tegen verrassingsaanvallen.⁹¹ Er wordt in 1605 verder geen melding gemaakt werkzaamheden aan de fortificaties van Breda, dus blijkbaar verkeerde de magistratuur in de veronderstelling dat ze voldoende toegerust waren.

In het volgende jaar werden er nog enige laatste werkzaamheden uitgevoerd. Op 17 april 1606 besloten de Staten-Generaal, op advies van Maurits, om Adriaan Anthonisz. een bestek en begroting te laten maken voor werken achter het kasteel en de molen. Ook moest hij onderzoeken of de poorten voldoende bestand waren tegen petarden, explosieven bedoeld om poorten op te blazen, en ze eventueel versterken. Anthonisz. stelde zijn bestek vlot op: op 19 april besloten de Staten-Generaal om Breda te steunen met *f* 20.000, mits de stad de rest van de kosten op zich nam en de borstweringen zou onderhouden. Op 21 augustus wordt *f* 10.000 uitbetaald, op 4 november *f* 5000 en de rest volgde na de voltooiing van de werkzaamheden.⁹²

De Bestandsjaren

Hierna was het enkele jaren stil rondom de vestingwerken van Breda. De vesting was terdege versterkt, en met de aanvang van de onderhandelingen voor het Twaalfjarig Bestand in 1607 verlegden de Staten-Generaal hun aandacht naar andere zaken dan vestingbouw. Volgens Beermann en De Lepper werd de rust van het Bestand gebruikt om de stad nog verder te versterken, tot ze onneembaar werd geacht.⁹³ Ik heb hier maar weinig over terug kunnen vinden in de bronnen. In de

⁸⁸ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 130.

⁸⁹ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 142.

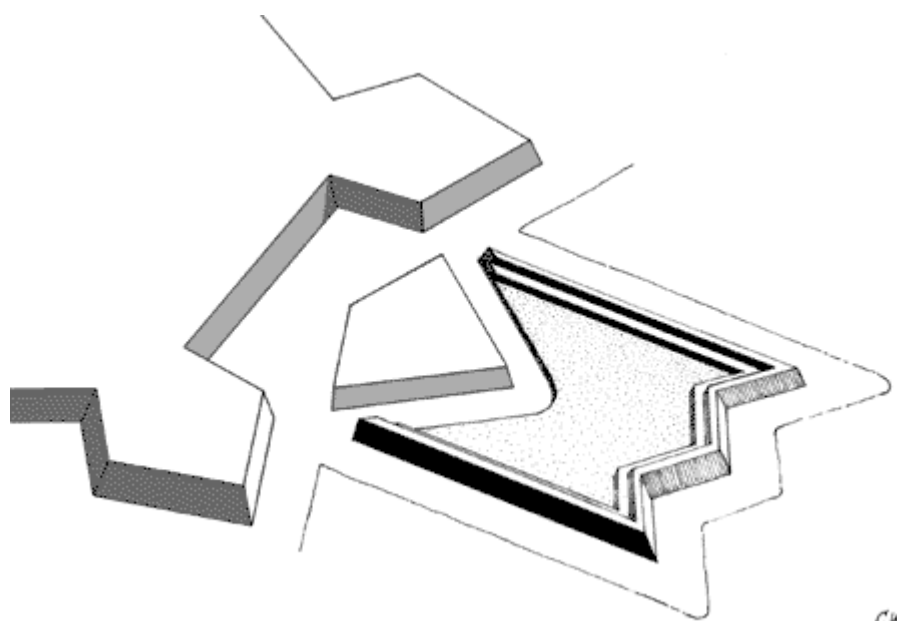
⁹⁰ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 302-303.

⁹¹ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 312.

⁹² Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 658.

⁹³ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 54.

Resolutiën der Staten-Generaal worden slechts twee besluiten met betrekking tot de vestingwerken van Breda uit de periode van het Bestand vermeld. In juni 1611 schreef de Raad van State aan de Staten-Generaal dat de borstweringen van de stadswallen en de halve manen voor de poorten van Breda in zeer slechte staat

Afbeelding 17: Dubbele tenaille.

Bron: Stichting Menno van Coehoorn <<http://www.coehoorn.nl/terminologie-t/625-tenaille>> 2017-05-29.

verkeerden. Blijkbaar had het stadsbestuur het onderhoud niet goed uitgevoerd. De Raad stelde voor om een geschikt persoon en een ingenieur naar Breda af te vaardigen die de benodigde werkzaamheden zouden kunnen aanbesteden. De kosten zouden dan voor driekwart op rekening van de Staten-Generaal en één kwart op rekening van de stad komen. De Staten-Generaal gingen hiermee akkoord.⁹⁴

Verder werd er in juli 1617 gesproken over een verzoek voor de erfgenamen van Wouter Wagemaeckers. Zij wilden een vergoeding voor de anderhalve bunder land die was afgegraven voor de aanleg van een halve maan in de vestingwerken van Breda. Dit verzoek werd afgewezen 'wegens de consequentie'.⁹⁵ Hieruit kunnen we in ieder geval opmaken dat er nog verder werd gewerkt aan de vesting. Overigens ging het om aardig wat grond: een bunder is 1,3 hectare.

1621-1625: Maurits' meesterwerk

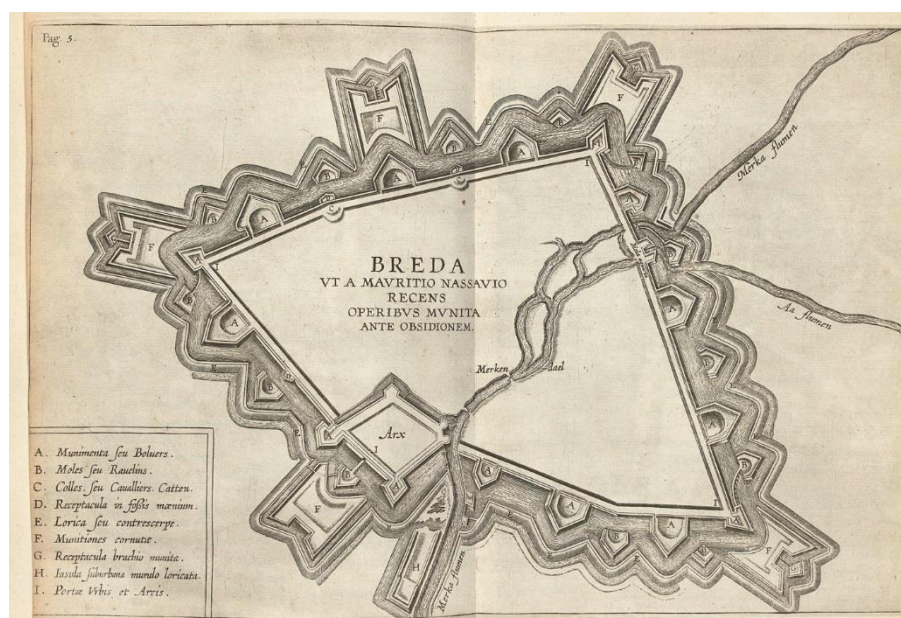
De eerstvolgende grootschalige werkzaamheden volgden na afloop van het Bestand. In het begin van de zeventiende eeuw vond er namelijk een nieuwe innovatie plaats in de vestingbouw. Ter versterking van de poortbastions, de buiten- of voorgrachten en de ravelijnen en halve manen, en

⁹⁴ A.Th. van Deursen ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 1, 1610-1612* (Den Haag 1971) 406.

⁹⁵ J.G. Smit ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 3, 1617-1618* (Den Haag 1971) 167.

om een groter terrein buiten de vesting te kunnen verdedigen, werden grote, ver vooruitstekende buitenwerken aangelegd: hoornwerken, kroonwerken en tenailles. Maurits besloot Breda te versterken met deze nieuwe fortificaties. Tussen 1622 en 1624 liet hij vijf hoornwerken aanleggen: één voor het kasteel, één voor het St.-Catharinadal en drie voor de poorten. Bovendien liet hij de haven verder beschermen door aan de oostzijde van de Mark een schans aan te leggen.⁹⁶ Benevens deze werkzaamheden wordt er in de *Resolutiën der Staten-Generaal* nog melding gemaakt van enkele kleinere werkzaamheden. In juli 1622 stuurde Maurits namelijk een brief aan de Raad van State, waarin hij aangaf dat hij bij Breda nog een ravelijn en een contrescarp wilde bouwen. Deze moesten verhinderen dat een vijand de grachten zou kunnen omleiden. Enkele weken later werd ingenieur Johan van den Bossch hiervoor aangetrokken. Hij begrootte de kosten op f 10.000; over de afhandeling van de kosten wordt verder niets vermeld.⁹⁷

De laatste werkzaamheden aan de vestingwerken van Breda tijdens de Staatse periode vonden plaats tijdens het beleg door Spinola⁹⁸. Toen gouverneur Justinus van Nassau⁹⁹ hoorde dat Spinola optrok naar Breda, liet hij twintig compagnieën voetvolk uit het land van Zwaluwe naar Breda komen. Deze

Afbeelding 18: Plattegrond van Breda met de versterkingen rondom de stad aangelegd door prins Maurits, 1624-1625.

Bron: Herman Hugo, *Obsidio Bredana armis Philippi IIII avspiciis Isabellae Dvctv Ambr. Spinolae perfecta 1629*
 <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:RIJK04:BI-B-FM-013B-2>>
 2017-05-29.

⁹⁶ Peeters, 'Aanzien', 245.

⁹⁷ J. Roelevink ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 5, 1621-1622* (Den Haag 1983) 583, 608.

⁹⁸ Ambrogio Spinola, markies van de Balbases (1569-1630) was van 1602 tot 1628 opperbevelhebber van het Habsburgse leger in de Nederlanden.

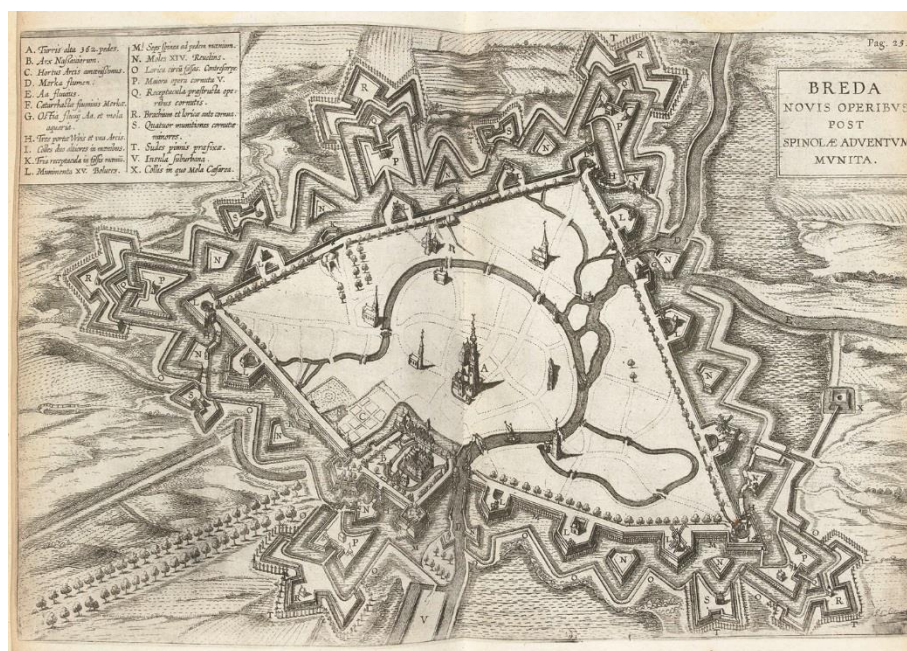
⁹⁹ Justinus van Nassau (1559-1631), een buitenechtelijk kind van Willem van Oranje en de Emmerikse burgemeestersdochter Eva Elinx. Hij was van 1601 tot 1625 militair gouverneur van Breda.

soldaten werden direct aan het werk gezet om voor de hoornwerken kroonwerken te bouwen, omgeven door een contrescarp en een palissade.¹⁰⁰ Bovendien liet Justinus kleinere hoornwerken opwerpen vóór vier van de bastions tussen de grote hoornwerken.¹⁰¹ Vermoedelijk waren dit de eerste hoorn- en kroonwerken in de Nederlanden.

Breda was nu een bijna onneembaar bolwerk geworden. De stad werd beschermd door vijftien bastions, twee platforms voor vérdragend geschut, drie halve manen, veertien ravelijnen, vijf grote hoornwerken met kroonwerken en vier kleine hoornwerken. De wallen van de stad waren beplant met een doorlopende rij eikenbomen. Aan de voet van de wallen was een dichte doornhaag geplant en overal staken puntige palen uit om het beklimmen te bemoeilijken. Om alle werken lag een gracht met contrescarp. Ten slotte kon het terrein ten westen en ten zuiden van de stad geïndeerd worden.¹⁰² Spinola veroverde Breda dan ook niet met geweld. Na aankomst liet hij een circumvallatielinie en een contravallatielinie aanleggen en begon hij met wachten. Maurits probeerde de stad te ontzetten door met zijn leger dreigende manoeuvres en kleine

schermutselingen uit te voeren. Hij durfde het bezettingsleger echter niet direct aan te vallen, en Spinola week niet. Na Maurits' ontijdige overlijden op 23 april 1625 deed het Staatse leger nog wel enige pogingen om Breda te ontzetten, maar het mocht niet baten. Na een beleg van negen maanden moest Justinus de stad in juni 1625 overgeven.¹⁰³

Afbeelding 19: Plattegrond van Breda met de nieuwe verdedigingswerken aangelegd sinds de komst van Spinola, 1624-1625

Bron: Herman Hugo, *Obsidio Bredana armis Philippi IIII avspiciis Isabellae Dvctv Ambr. Spinolae perfecta 1629*

<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:RIJK04:BI-B-FM-013B-5>>
2017-05-29.

¹⁰⁰ Herman Hugo, *Het beleg van Breda, 1624-1625*. W.A. Boekelman ed. (Baarn 2015) 19-20.

¹⁰¹ Peeters, 'Aanzien', 245.

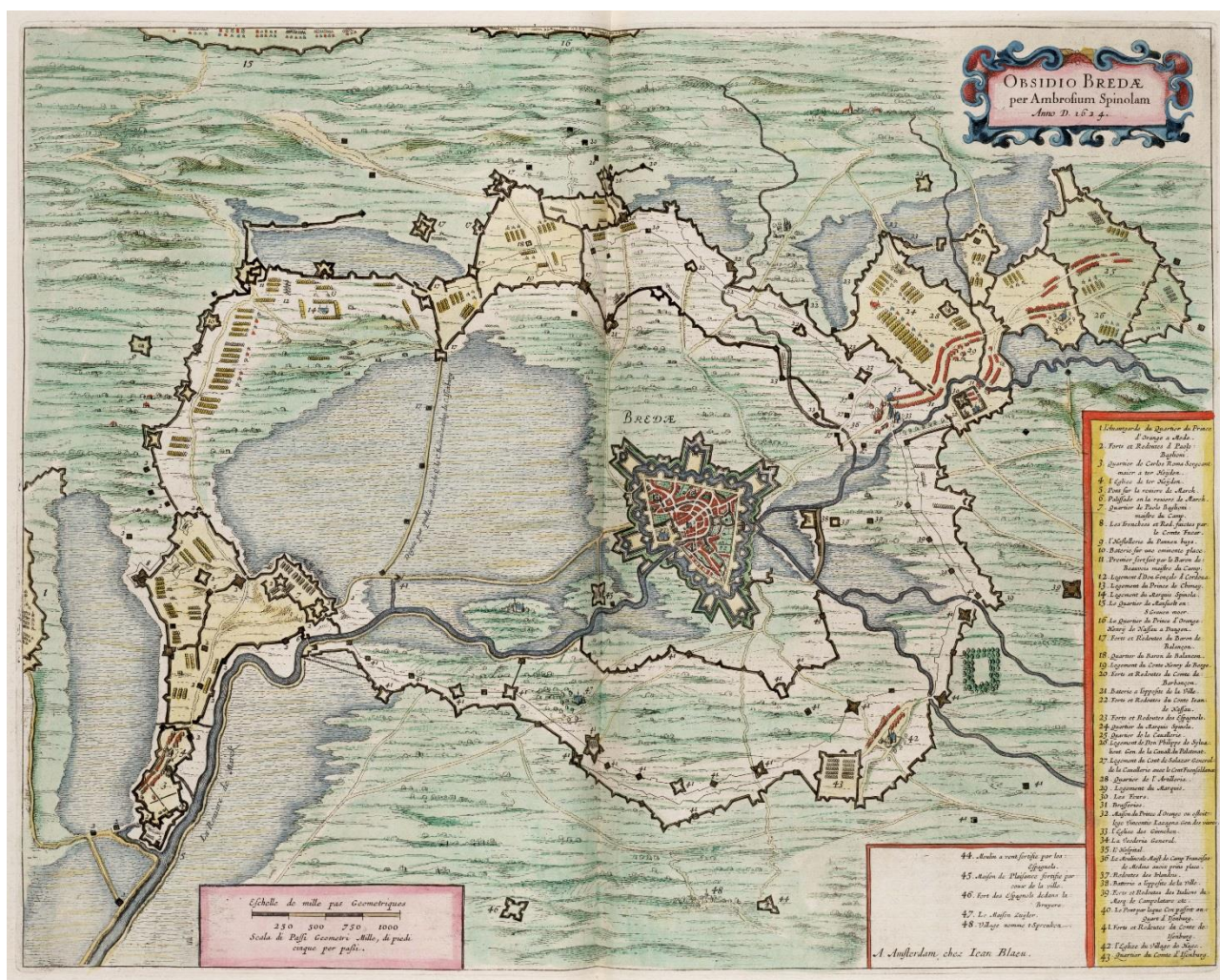
¹⁰² Hugo, *Het beleg van Breda*, 13-14.

¹⁰³ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 55-56. Peeters, 'Aanzien', 246.

De tweede Habsburgse periode, 1625-1637

Ook tijdens de tweede Habsburgse periode werden er geen wezenlijke verbeteringen doorgevoerd aan de vestingwerken van Breda. Toen Frederik Hendrik¹⁰⁴ de stad in 1637 belegerde, verkeerde de vesting in vrijwel dezelfde staat als in 1625, zij het goed onderhouden.¹⁰⁵ Dat is op zich niet zo vreemd: in 1625 golden de verdedigingswerken van Breda als een schoolvoorbeeld van de vestingbouw. Tal van buitenlandse studenten kwamen naar de stad om daar de krijgskunst te leren.¹⁰⁶ Bij het beleg van Spinola maakte de vesting haar reputatie waar: de stad viel pas na een beleg van negen maanden, en alleen omdat de voedselvoorraden uitgeput waren. Tussen 1625 en

Afbeelding 20: Kaart van het beleg van Breda in 1624 door Johannes Blaeu.

Bron: S.1034_(16) kaart 012, Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam

<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:NESA01:L16-0100>> 2017-05-29.

¹⁰⁴ Frederik Hendrik, prins van Oranje, graaf van Nassau (1584-1647), een zoon van Willem van Oranje en halfbroer van Maurits. Hij was vanaf Maurits' dood in 1625 tot zijn eigen overlijden stadhouder en legeraanvoerder van de Republiek. Vanwege het grote aantal steden dat hij veroverde, kreeg hij de bijnaam 'de Stedendwinger'.

¹⁰⁵ Peeters, 'Aanzien', 246.

¹⁰⁶ Hugo, *Het beleg van Breda*

1637 vonden er geen grote ontwikkelingen plaats in de oorlogvoering, zoals daar anderhalve eeuw eerder sprake van was. Er was dan ook weinig reden om grote veranderingen aan te brengen in de vesting. Daarnaast is het maar de vraag of de Habsburgers Breda zodanig hadden kunnen versterken dat de stad het beleg van 1637 had kunnen weerstaan. Frederik Hendrik zette de belegering in met een ongekend grote agressiviteit en een veel sterker leger dan Spinola ter beschikking had. Hij wist zelfs de hoornwerken te gebruiken om de vesting open te breken. Dat Breda binnen elf weken viel was eerder de verdienste van de Stedendwinger dan een falen van de verdediging.¹⁰⁷ Na de overgang van 1637 werden er ook lange tijd geen wezenlijke veranderingen doorgevoerd in de vesting; de eerste volgden pas in 1682.¹⁰⁸ Dit bevestigt dat er in de periode 1625-1637 weinig verbeterd kon worden aan de vestingwerken.

Afbeelding 21: Beleg van Breda in 1637 door Frederik Hendrik.

Bron: Johannes Blaeu, Atlas van Loon (1649) via

<[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Siege_of_Breda_in_1637_by_Frederick_Henry_-_Breda_Obsessa_et_Expvgnata_\(J.Blaeu\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Siege_of_Breda_in_1637_by_Frederick_Henry_-_Breda_Obsessa_et_Expvgnata_(J.Blaeu).jpg)> 2017-05-29.

¹⁰⁷ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 66. Peeters, 'Aanzien', 246.

¹⁰⁸ Peeters, 'Aanzien', 246.

Besluit

De vestingwerken van Breda werd aanvankelijk vooral verbeterd op initiatief van de heren van Breda. Achtereenvolgens Hendrik III van Nassau, Willem van Oranje en Maurits van Oranje hadden een visie voor de stad en wisten die samen met de magistraat ten uitvoer te brengen. Binnen de Republiek wist het stadsbestuur zich ook te laten gelden; samen met Maurits nam het vaak het initiatief voor werkzaamheden aan de vesting. Daarin werd de stad wel beperkt door haar financiële afhankelijkheid van de generaliteit. De Staten-Generaal, die immers altijd de balans moesten zoeken tussen de talloze verschillende belangen die golden binnen de Republiek, waren niet erg toegeeflijk met geld. Ze vroegen dan ook vaak Maurits, en met hem de Raad van State, om advies en ideeën. Doordat de driehoek van stadsbestuur, Raad van State en Staten-Generaal een redelijk vlotte samenwerking wist te bereiken, kon Breda uitgroeien tot een bijna onneembare vesting.

Onder het Habsburgse bestuur vonden er beduidend minder werkzaamheden plaats aan de fortificaties. De oorzaak daarvan is niet helemaal duidelijk, maar het was niet zo dat de vestingwerken van Breda volledig verwaarloosd werden. De beide keren dat Breda werd terugveroverd door de Republiek gelukte dat om andere redenen. Daarin lijkt het Habsburg gezag vooral een pragmatisch beleid te hebben gevoerd.

PLATTEGROND VAN DE BREDASE VESTINGWERKEN

Schematische weergave van de tekeningen van J. D. Paravicini (A.R.A., Den Haag, Genie Plans van vestingen B 20, gedateerd 1734; cat. Hingman 31.59, ongedateerd) en van D. van Wijk, 1739 (B 209a).

- Legenda
A	Kasteel	20	Ravelijn Brandenburg
B	Bastion Beket	21	Ravelijn Nassau Walton
C	Bastion Duihuis	22	Grote Kerk
D	Bastion Mansfeld	23	Markendaalse kerk
E	Bastion Boshpoort	24	Oliemolens
F	Bastion Prins Maurits	25	Schorismolens
G	Bastion Martini	26	Watermolens naast de Grote Inundatiehuis
H	Bastion Nassau	27	Volmolens Het Fortuin
J	Bastion Ginnekepoort	28	Korenmolens De Vier Winden
K	Bastion Noord	29	Pelmolens
L	Bastion Grote Molens of Watermolens	30	Gasthuisvelden met arsenalen en kruidlaboratorium
M	Bastion Holland	31	Provoost-Geweldiger
N	Bastion Prins en ernst de Antwerpse of Haagpoort	32	Catharinadal met ruiterswallen en barakken
O	Bastion Prinsses	33	Schuttersdoelen
P	Bastion Leugenaar	34	Kruidmagazijnen
Q	Bastion Waterpoort	35	Hoge barakken
R	Resten van een hoorwerk (kort voor 1624 aangelegd)	36	Antwerpse of Gampelse barakken
S	Lunet Coehoorn	37	Donkse barakken
		38	Hoge molen en oliemolens
		39	Arsenaal van René van Chalon
		40	Watermolen van het Kasteel
		41	Hoofdwacht
- Illustratie van enkele vakternen:
a	keel
b	flank
c	face
d	salliant
e	cavaler of kat
f	buitengracht
g	bedekte weg of enveloppe met glacis naar de buitengracht
h	countine met escarp van de hoofdwal
j	contrescarp
k	hoofdgriacht
l	wapenplaats
m	opvallend tussen face en dubbele flank

Afbeelding 22: Plattegrond van de Bredase vestingwerken.

Bron: Geschiedenis van Breda II: aspecten van de stedelijke historie 1568-1795 (Schiedam 1977) ill. 53.

Deel II: man en macht

Een stad kan beschermd worden door een vesting, maar als er niemand is om hem te bemannen, dan houd je de vijand niet buiten. In de meeste steden was de burgerij georganiseerd in schutterijen die konden helpen bij de stadsverdediging, maar al ruim voor de zestiende en zeventiende eeuw was de oorlogvoering zo grootschalig en professioneel geworden dat die bij lange na niet meer toereikend waren. Daarom werden in de grenssteden garnizoenen gelegerd. Dat had nogal wat voeten in de aarde: de soldaten moesten niet alleen gehuisvest worden, maar ook uitgerust, gevoed en verpleegd. Daarbij maakte het natuurlijk ook uit om hoeveel soldaten het ging en wat voor types het waren. Had de gouverneur ze een beetje onder de duim, of veroorzaakten ze overlast jegens de burgerbevolking? Verder werd er soms alsnog een burgerwacht ingesteld, de ene keer naar de zin van de burgers, de andere keer juist ertegen.

Zo bracht de aanwezigheid van een garnizoen veel complicaties met zich mee. In dit deel zal ik per periode de belangrijkste problemen en vraagstukken bespreken en onderzoeken hoe de magistraat, de gouverneur en het landsbestuur ermee omgingen. Zo krijgen we een breed en rijk geschakeerd beeld van het functioneren van de bestuurders van Breda.

1. De eerste Habsburgse periode, 1581-1590

In juni 1581 werd Breda veroverd door koninklijke troepen onder leiding van de Waalse legeraanvoerder Haultepenne.¹⁰⁹ Hij kon het kasteel van Breda binnendringen doordat één van de wachten was omgekocht door een koningsgezinde krijgsgevangene. Bovendien was de gracht rondom het kasteel deels drooggelegd ten behoeve van werkzaamheden aan de vesting.¹¹⁰ Het kasteel viel snel, maar de verovering van de stad verliep erg moeizaam door het hevige verzet van de burgerwacht. Uiteindelijk gaven de burgers zich toch over op voorwaarde dat er niet zou worden geplunderd. Daar begonnen de soldaten van Haultepenne echter direct mee. Huizen werden leeggehaald en burgers werden mishandeld of vermoord. Onder hen bevonden zich ook katholieke geestelijken, zoals pastoor Cornelius Gobbinx, die achter een paard door de stad werd gesleurd maar het wel overleefde. Dit was niet de norm voor het Habsburgse leger: de Spaanse soldaten stonden in die tijd bekend om hun religiositeit en hun respect voor geestelijken.¹¹¹ Hierin toonden Haultepennes Waalse soldaten zich dus van hun slechtste kant. Uiteindelijk zouden 584 burgers het leven laten. De 'furie van Houtepen' (zoals Haultepennes naam werd verbasterd) maakte grote indruk in het nabijgelegen Antwerpen, dat zich nog binnen de Unie van Utrecht bevond.¹¹²

Gouverneur Haultepenne

Haultepenne werd door de furie een controversieel figuur. Het beïnvloedde niet alleen zijn reputatie bij de Nederlandse burgers, maar ook onder de Habsburgse elite. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de woorden van Maximilien Morillon, een vertrouweling en informant van kardinaal Granvelle en één van de invloedrijkste personen aan het Habsburgse hof. In een brief van 9 en 10 september 1581 aan de kardinaal verzochtte hij dat als Haultepenne de inwoners van Breda beter zou hebben behandeld, andere steden als Venlo, Kampen, Zwolle, Deventer en Nijmegen veel gemakkelijker over zouden zijn gegaan. Hij klaagde: 'de hebzucht van onze aanvoerders is onverzadigbaar en zal ons te gronde

---

¹⁰⁹ Claude de Berlaymont (1550-1587), heer van Haultepenne, een kasteel bij het Waalse plaatsje Flémalle, en een zoon van de graaf die in 1566 de geuzen hun naam gaf.

¹¹⁰ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 33. Peeters, 'Aanzien', 243-244. Van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda*, 49.

¹¹¹ Geoffrey Parker, *The army of Flanders and the Spanish road, 1567-1659. The logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' wars* (Cambridge 2004) 152.

¹¹² Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 32, 37-38. Van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda*, 52.

richten'.¹¹³

De furie van Houtepen was juridisch gezien een enigszins complexe kwestie. Het gangbare oorlogsrecht schreef voor dat een stad die stormenderhand was genomen, mocht worden geplunderd door de soldaten van het aanvalsleger. Daarbij mochten zij vrij beschikken over het leven en bezit van de bewoners. Dit kon de soldaten aanzienlijke inkomsten opleveren, en het vooruitzicht hierop vormde een belangrijke motivator voor veel huurlingen. Een legeraanvoerder kon dan ook niet zomaar zijn troepen het recht op plundering ontzeggen zonder te moeten vrezen voor muiterij. Het was voor steden wel mogelijk om zich onder voorwaarden over te geven vóór de stormaanval werd ingezet. Tot die voorwaarden (de capitulatie) behoorde doorgaans wel een aanzienlijke afkoopsom waarmee de soldaten tevreden konden worden gesteld. Overigens was dit ook bepalend voor het lot van het garnizoen: als het zich niet overgaf voor de stormaanval werd ingezet, hoefde het meestal niet op genade te rekenen.¹¹⁴

Alva voerde aanvankelijk een hard beleid bij het veroveren van steden, in de hoop dat hij hiermee de opstandelingen voldoende zou intimideren om het Habsburgs gezag te herstellen. Zo liet hij in 1572 Mechelen plunderen, ondanks dat de stad zich zonder verzet had overgegeven. Ook Zutphen en Naarden liet hij met verschrikkelijk geweld innemen. Dit leidde echter tot een verharding van het conflict: als de burgers zich niet meer veilig konden overgeven, restte hen niets anders dan zich tot het uiterste te verzetten. Requesens¹¹⁵ zette de lijn van Alva in een iets gematigdere vorm voort, maar boekte hiermee ook weinig succes. Na 1576 paste Filips II dan ook zijn beleid aan: voortaan konden steden zich weer onder voorwaarden overgeven en terugkeren onder het Habsburgs gezag. Dit werd in de praktijk gebracht door Parma, die hierdoor veel beter slaagde in het terugwinnen van de Nederlandse bevolking.¹¹⁶

Strikt genomen geschiedde de verovering van 1581 door een stormaanval en volgde Haultepen dus het gangbare oorlogsrecht door zijn troepen te laten plunderen. Hij had echter wel de capitulatie geaccepteerd en brak dus zijn woord door de plundering alsnog toe te staan. Waarschijnlijk was de vrijwaring van plundering voor de Bredanaren een belangrijke reden om zich

---

¹¹³ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 41. M. Charles Piot ed., *Correspondance du cardinal de Granvelle, 1565-1583* (Brussel 1890) VIII 402 <<http://www.archive.org/stream/correspondancedu08gran>> 2013-07-01.

¹¹⁴ Parker, *Army of Flanders*, 154. Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 114.

¹¹⁵ In 1573 werd Alva teruggehaald door Filips omdat hij er niet in geslaagd was de opstand te beëindigen. Don Luis de Requesens y Zuñiga (1528-1576) werd naar de Nederlanden gestuurd om Alva's taken als landvoogd over te nemen. Hij overleed onverwachts in 1576.

¹¹⁶ Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 63-68, 114, 415.

over te geven en hadden ze zonder die belofte hun verzet niet zo gemakkelijk gestaakt. Bovendien ging Haultepenne rechtstreeks in tegen het beleid van Filips en Parma. Dit alles maakt dat hij bijzonder kwalijk handelde.

Haultepenne was niet bang om eisen te stellen. Zo legde hij na de plundering nog een heffing van 8000 gulden op aan Breda. Het geld moest worden vergaard met leningen die tegen zeer ongunstige voorwaarden werden afgesloten in Holland en Antwerpen.¹¹⁷ Ook voerde Haultepenne in juli 1582 onderhandelingen met het stadsbestuur van Breda over de onkostenvergoeding die de stad aan hem moest uitkeren. Het stadsbestuur bood hem een servitiegeld van vijftig gulden per maand aan, en een volledige uitbetaling van zeshonderd gulden over het voorgaande jaar. Dat laatste was een ruim aanbod, omdat hij immers alleen de tweede helft van 1581 aanwezig was geweest in de stad. Haultepenne nam echter geen genoegen met het aanbod en eiste honderd gulden per maand. Zijn onderbouwing hiervoor was dat Mondragón¹¹⁸ ook honderd gulden per maand ontving en dat hij toch 'van egheene mindere conditie' was. Hiermee doelde Haultepenne er vermoedelijk op dat ze allebei aanvoerder van een regiment waren en dus vergelijkbare onkosten maakten voor hun personeel, huishouden en persoonlijke verzorging. De magistraat zal zich ongetwijfeld bewust zijn geweest van deze omstandigheid en de onderhandelingen hebben ingezet met een laag bod. Ze toonde zich dan ook bereid om de vraag van Haultepenne in te wisselen. Dat was echter niet omdat de stad zo goed in de slappe was zat. Breda had economisch zwaar te lijden gehad onder het bewind van Haultepenne: de eisen die het garnizoen stelde, zoals we zodadelijk zullen zien, trokken een zware wissel op de stedelijke financiën. Bovendien waren ook veel burgers de stad ontvlucht na de overgang: in 1583 waren 447 van de 930 huizen verlaten. De magistraat ontbeerde dan ook de liquide middelen om Haultepennes verzoek in te willigen: het benodigde geld moest worden vergaard met leningen en terugverdiend uit de accijnzen. Het is mij niet duidelijk of de uitkering over 1581 ook verdubbeld moest worden, maar als dat wel het geval was, moest het stadsbestuur opeens 2400 gulden ophoesten. Dat was een aanzienlijke uitgave, en het had Haultepenne dan ook niet misstaan om zich hier wat toegeeflijker op te stellen.¹¹⁹

Het allerergste was misschien wel dat Haultepenne in 1583 een accijns uitschreef van twintig stuivers op iedere ton bier. Dat ging flink ten koste van de bierafname en daarmee van de omzet van de brouwers. 'Alle vertier hield op', schrijft Van der Hoeven.¹²⁰

---

¹¹⁷ Van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda*, 53.

¹¹⁸ Cristóbal de Mondragón y Mercado (1514-1596) was een beroemde legeraanvoerder in Habsburgse dienst.

¹¹⁹ 'Advies van de tienraadsmanen betreffende het servitiegeld voor de heer van Haultepenne' (1582). Stadsarchief Breda, afdeling ARC0001, inv. nr. 2402. Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 42.

¹²⁰ Van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda*, 55.

Het garnizoen onder Haultepenne

Haultepennes veeleisendheid was niet alleen voelbaar voor het stadsbestuur, maar ook voor de burgers bij wie soldaten ingekwartierd waren. Onder het Habsburgers bestuur werden burgers verplicht om soldaten in huis te nemen. Het was gebruikelijk dat logiesgevers hun gasten voorzagen van verwarming, licht, olie, azijn, zout, smout, haver en hooi of stro. Dit werd ook wel aangeduid als *servitium*, *service* of *servitie*.¹²¹ Haultepennes lijst met eisen strekte aanzienlijk verder. Zo vermeldt een ordonnantie van 9 februari 1582 van zijn hand dat zijn militairen, naast de gebruikelijke voorzieningen, ook ruimschoots voorzien moesten worden van bed- en tafellinnen. Zo diende een kapitein twee schone tafellakens, een dozijn servetten en een paar schone beddenlakens per week te ontvangen. Bovendien moest linnengoed gewassen worden door de gastheren. Gelukkig hoefden ze de hemden en zakdoeken niet te wassen; dat moesten de soldaten door hun vrouwen of meiden laten doen. Daarnaast moesten de gastheren ook voorzien in kookgerei, serviesgoed en meubilair. Officieren kregen een kamer voor zichzelf; soldaten deelden doorgaans een kamer. Overigens kregen de soldaten één bed per twee personen, zodat ze om de beurt konden slapen. Als een soldaat getrouwd was, deelde hij een bed met zijn vrouw in plaats van een andere soldaat. Tegenover deze aanzienlijke verplichtingen stond geen financiële vergoeding vanuit het landsbestuur.

De zaak werd er niet beter op doordat Haultepenne een sterk garnizoen in Breda legerde: naar eigen zeggen was hij kolonel van een regiment voetsoldaten en een compagnie lansen, allen Waalse soldaten.¹²² In theorie gaat het dan om drieduizend voetsoldaten en honderd ruiters.¹²³ Het lijkt me onwaarschijnlijk dat er daadwerkelijk drieduizend man in het garnizoen gelegen zal hebben, maar een man of duizend was in deze periode redelijk gangbaar voor Breda, en Haultepenne kon daar zeker over beschikken. Daar stond tegenover dat de bevolking juist slonk door de oorlogshandelingen.¹²⁴ Hierdoor nam het aantal ingekwartierde soldaten per huishouden, en daarmee ook de lasten, sterk toe: ieder huishouden had twee, vier, soms zelfs tien man in kwartier. Bovendien waren er ook veel kampvolgers meegekomen: de bevolking klaagde dat er bij sommige vendels tachtig of negentig getrouwde vrouwen of andere vrouwspersonen verbleven, naast tal van

¹²¹ Swart, *Krijgsvolk*, 138. Vermeesch, *Oorlog*, 108.

¹²² 'Ordonnanties en voorschriften voor de inkwartiering van het garnizoen' (1571-1583). Stadsarchief Breda, afdeling ARC0001, inv. nr. 2395.

¹²³ Parker, *Army of Flanders*, 234-235.

¹²⁴ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 41.

dienstboden en kinderen. Al die mensen moesten ook worden voorzien van ‘bedden, oircussens, slapelaecken, fluwijnen, dwalen, servietten, handtdoecken ende alle meubelen, die men tot huyshoudinge van doene heeft’. Daar kwam nog bij dat de meubels werden ‘ontvreempt, versteken of vermangelt’.¹²⁵

Overigens stelde Haultepenne wel dat ‘vivandiers en zoetelaars’, dat wil zeggen kooplieden en kleinhandelaars die levensmiddelen leverden aan de troepen, niet van servitie dienden te worden voorzien. Maar dat was niet meer dan redelijk: niet alleen waren zij geen militairen, maar bovendien dreven zij hun handel ten koste van de Bredase middenstand.¹²⁶

De artikelen die werden uitgevaardigd om de orde binnen het garnizoen te handhaven waren in lijn met wat binnen het Habsburgse leger gebruikelijk was. De ordonnantie van Haultepenne uit 1582 eindigde met de waarschuwing dat eenieder, hetzij kapitein, soldaat of officier, zich tevreden diende te stellen met de voorzieningen die in de ordonnantie geregeld werden. Anders zouden ze gestraft worden als voorbeeld voor de andere troepen. In het artikel daarvoor werd melding gemaakt van een andere ordonnantie van 9 februari 1582. Deze was uitgevaardigd om te voorkomen dat soldaten bij de stadspoorten beslag zouden leggen op levensmiddelen die ingevoerd werden.¹²⁷ Wellicht was de bevoorrading van het garnizoen niet goed op orde en hadden soldaten daarom besloten om zelf hun voedselvoorziening te regelen. Het kan natuurlijk ook zo zijn dat ze de dagelijkse kost te karig vonden en zichzelf daarom wat lekkernijen toe-eigenden. Van een door Haultepenne gelegitimeerde invordering was in ieder geval geen sprake.

Gouverneur Camillo del Monte

Al met al ervoeren de burgers van Breda de aanwezigheid van Haultepenne en zijn troepen als een te zware last. De berichten over deze toestand bereikten ook de hertog van Parma. Zo schreef de magistraat van Breda een klachtenbrief aan Parma, die echter werd onderschept door Haultepenne.¹²⁸ Haultepenne hield het dan ook niet lang vol: in het begin van 1583 liet Parma hem vervangen door de Italiaanse kapitein Camillo del Monte. In juni van dat jaar kwam Parma persoonlijk polshoogte nemen van de situatie.¹²⁹

¹²⁵ Van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda*, 55.

¹²⁶ ‘Ordonnanties en voorschriften voor de inkwartiering van het garnizoen’. SAB ARC0001-2395.

¹²⁷ ‘Ordonnanties en voorschriften voor de inkwartiering van het garnizoen’. SAB ARC0001-2395.

¹²⁸ Vosters, S.A. ‘Een Spaanse soldaat over Breda ten tijde van Parma’ in: *Jaarboek ‘de Oranjeboom’* 13 (1960) 102-120, aldaar 106.

¹²⁹ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 41.

De komst van Camillo del Monte markeerde ook een verandering in de nationaliteit van de ingekwartierde soldaten. Zoals gezegd voerde Haultepenne het commando over een regiment Waals voetvolk; zij vertrokken samen met hun aanvoerder. In hun plaats nam Del Monte Italiaanse troepen mee: enkele rekeningen uit 1583 maken er melding van dat Del Monte een Italiaans garnizoen onder zijn bevel had.¹³⁰

In januari 1583 werd er een verordening uitgevaardigd die het verblijf van de Italiaanse troepen moest reguleren. Hen werden dezelfde zaken toebedeeld als de soldaten van Haultepenne. De soldaten werden wel gewaarschuwd dat ze zich tevreden dienden te stellen met de voorzieningen die hen werden aangeboden en niet hun gastheren mochten dwingen tot het leveren van 'andere oft meerdere zaecken'. Bovendien wordt vermeld dat eenieder die zijn gastheer sloeg, gestraft zou worden met 'vier stropades de coorde'.¹³¹ Mochten militairen een conflict hebben met hun gastheer, dan dienden ze zich te melden bij de *maestro de campo* of de *auditor*, die een bemiddelende rol zouden innemen.¹³² Blijkbaar verwachtte de legerleiding de nodige misdragingen van soldaten.

Gouverneur Odoardo Lanciavecchia

In 1585 werd Camillo del Monte opgevolgd door Odoardo Lanciavecchia, eveneens een Italiaan. Del Monte nam in dat jaar deel aan het beleg van Antwerpen, dus wellicht was dat de aanleiding voor het overdragen van de functie.¹³³ In dat jaar werden er door het stadsbestuur leningen verstrekt aan een aantal Italiaanse troepen, waaronder kapitein Paulo Anthonio, de zoon van Lanciavecchia.¹³⁴ Na de val van Antwerpen op 17 augustus 1585 trokken de Italiaanse troepen weg. De eerder genoemde leningen liepen continue door van 23 januari tot en met 22 september 1585, dus de Italiaanse troepen zullen aan het eind van september zijn weggetrokken. Later dat jaar stuurde Parma twee compagnieën Walen naar Breda om het nieuwe garnizoen te vormen. Gesteund door vijf burgervendels moest dit skeletgarnizoen volstaan om de vesting te bewaken.¹³⁵ In 1588

---

¹³⁰ 'Staten van verstrekte obligaties en voorschotten voor het Italiaanse garnizoen' (1583-1585). Stadsarchief Breda, afdeling ARC0001, inv. nr. 2479.

¹³¹ De 'stroppade' was een lijfstraf waarbij men de handen van de gestrafte achter zijn rug vastbond. De beul hees de veroordeelde met een touw op aan zijn handen en liet hem vervolgens plotseling zakken.

¹³² 'Ordonnanties en voorschriften voor de inkwartiering van het garnizoen'. SAB ARC0001-2395.

¹³³ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 43.

¹³⁴ 'Staten van verstrekte obligaties en voorschotten voor het Italiaanse garnizoen'. SAB ARC0001-2479.

¹³⁵ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 42.

lagen er weer Italiaanse troepen in Breda: uit een rekening blijkt dat buitenburgemeester Boudewijn van der Mijl in december een aantal kleine bedragen uitbetaalde aan kapiteins met Italiaanse namen, zoals Pedro Jerommo Graciano, Domonico Rapeto en weer Paulo Anthonio Lanciavecchia. Er staan vijf kapiteins op de lijst, dus er lagen ten minste vijf compagnieën in het garnizoen.¹³⁶ In 1590 ten slotte lag er nog steeds een Italiaans garnizoen in Breda. Lanciavecchia was toen nog steeds gouverneur van de stad, maar hij bevond zich in Geertruidenberg op 3 maart 1590, toen Maurits de stad aanviel; Paulo Anthonio was achtergebleven om het bevel over het garnizoen te voeren.¹³⁷

De burgerwacht

De instelling van de burgerwacht in 1585 is een interessant gegeven. Het animo voor het deelnemen aan een burgerwacht varieerde in Breda nogal door de jaren heen. In 1571 trachtte de Habsburgse gouverneur De Quaederebbe een burgerwacht in te stellen, maar uit antipathie jegens zijn bestuur meldde bijna niemand zich aan.¹³⁸ Enkele jaren later echter, toen de stad in handen van Willem van Oranje was gekomen, werd er wel een burgerwacht ingesteld, die bestond uit vier vendels van oudere burgers en een jonggezellenvendel. Als het hier reguliere vendels betrof, ging het dus om achthonderd à duizend man. De motivatie hiervoor was dat het de stad de last van een garnizoen zou besparen. Alleen in het kasteel waren 55 soldaten aanwezig; zoals in 1581 zou blijken, was dat niet voldoende.¹³⁹

In 1585 verzocht het stadsbestuur Parma om een soortgelijke constructie: als hij maximaal twee compagnieën voetvolk (zeshonderd man) en een eskadron ruiters (vijftig man) in Breda zou legeren, zou de stad dat aanvullen met een burgerwacht van driehonderd trouwe katholieken. (De Habsburgse landsregering zou natuurlijk nooit protestanten in haar legers toelaten.) De aanleiding hiervoor was wederom de zware belasting die het garnizoen voor de stad vormde. Bovendien waren de omstandigheden ditmaal gunstiger: Antwerpen was net ingenomen en het Italiaanse garnizoen was toch nog buiten de stad voor de belegering, dus dat kon direct ergens anders naartoe worden gestuurd. Parma ging akkoord met het voorstel en stuurde twee compagnieën Walen naar Breda. In ruil daarvoor stelde de magistraat een burgerwacht van zelfs vijf vendels in, waarin alle weerbare burgers van 18 tot 60 jaar moesten deelnemen. Lanciavecchia vaardigde op 25 november 1585 een

---

¹³⁶ ‘Memorie omtrent betalingen door burgemeester Boudewijn van der Mijl aan kapiteins van ingekwartierde troepen’. Stadsarchief Breda, afdeling ARC0001, inv. nr. 2481.

¹³⁷ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 45.

¹³⁸ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 9.

¹³⁹ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 32.

reglement voor de burgerwacht uit. Later schijnt er weer een sterker garnizoen in Breda gelegd te zijn, maar in 1590 zaten er weer maar 350 soldaten, dus blijkbaar was het een redelijk duurzame constructie.¹⁴⁰

De nationaliteiten van het garnizoen

In tegenstelling tot het leger van de Republiek, dat vooral uit Duitse soldaten bestond,¹⁴¹ kende het Habsburgse leger in de Nederlanden een grote etnische diversiteit. Dat kwam doordat het was samengesteld uit troepen die afkomstig waren uit het gehele Habsburgse rijk: naast Duitsers bestond het uit Spanjaarden, Italianen, Bourgondiërs, Britten en Walen. Hun belangrijkste overeenkomst was dat alle soldaten onderdanen waren van de Spaanse koning, of anderszins een directe loyaliteit aan hem hadden. Zo waren veel van de Engelse en Ierse troepen katholieken die de Britse eilanden hadden moeten ontvluchten vanwege hun geloof en de Spaanse koning hadden aangenomen als hun soeverein. Ook bevonden zich onder hen soldaten die voor 1605 in Nederlandse steden gelegd waren, maar die steden hadden uitgeleverd aan de Habsburgse troepen. Al deze verschillende etnische groepen werden ‘naties’ genoemd. Daarbij werden de Italiaanse steden, zoals Milaan en Napels, beschouwd als individuele naties. De naties waren indien mogelijk georganiseerd in hun eigen eenheden: Spanjaarden vochten alleen in Spaanse *tercios*, Duitsers alleen in Duitse, et cetera.¹⁴²

Een belangrijke omstandigheid binnen het Habsburgse leger was de afstand die de troepen van huis waren. De ervaring leerde dat er een direct verband bestond tussen de afstand tussen het thuisland van de troepen en het gebied waar ze werden ingezet enerzijds, en hun discipline en effectiviteit anderzijds. Eenheden die in het land van herkomst moesten opereren, vochten minder fanatiek en vielen eerder uit elkaar. Waalse soldaten in de Nederlanden waren weinig waard, maar functioneerden erg goed als ze werden ingezet in Spanje of Italië. Andersom golden de Spaanse soldaten als de beste troepen die voorhanden waren in de Nederlanden en Italië, maar waren ze nauwelijks inzetbaar in Spanje zelf. Voor de Duitsers waren de Nederlanden natuurlijk niet hun thuisland, maar ze zaten nog wel zo dicht bij huis dat het een merkbaar negatief effect had. De Britse soldaten in het Habsburgse leger waren natuurlijk per definitie ver van huis, maar omdat de Republiek ook vaak Britse soldaten in dienst had, waren de Habsburgse overheden altijd bevreesd dat ze zouden gaan muiten of overlopen. Britse troepen aan Staatse kant hadden zich daar immers al

---

¹⁴⁰ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 42-43.

¹⁴¹ Swart, *Krijgsvolk*, 58.

¹⁴² Parker, *Army of Flanders*, 23-25.

eerder aan bezondigd. Dit resulteerde erin dat de Habsburgse legerleiding een rangorde aanbracht tussen de verschillende naties in het Habsburgse leger in de Nederlanden. De Spaanse soldaten golden als de beste die voorhanden waren. Zij werden gevolgd door de Italianen, in wie de legerleiding ook groot vertrouwen had. Daarna kwamen de Engelsen, Ieren en Bourgondiërs, die altijd een zweem van potentiële problemen om zich heen hadden. Zij werden gevolgd door de Duitsers, die op zich vaak wel vrij goed presteerden, maar desondanks niet heel hoog werden geacht. Tenslotte waren er de Walen, die als de slechtste soldaten golden wat betreft discipline en krijgsvaardigheid.

Dit was ook zichtbaar in het beleid omtrent het inzetten van troepen. Gedurende de Nederlandse Opstand was er doorgaans een vast corps van dertien- tot vijftienduizend soldaten aanwezig in de Spaanse Nederlanden. Dit corps, dat doorgaans grotendeels uit Spaanse soldaten bestond, vormde de kern van het koninklijke leger in de Nederlanden. Naarmate de oorlogsdreiging toenam, werden er soldaten van de andere naties aangetrokken om het veldleger aan te vullen. De gemiddelde nominale sterkte van het koninklijke leger lag tussen de zestig- en zeventienduizend man, met uitschieters boven de tachtigduizend. Vervolgens werden de troepenaantallen ook weer teruggedrongen als de oorlogsdreiging afnam.¹⁴³ Om de Spanjaarden zo optimaal mogelijk te kunnen inzetten, werden de garnizoenen van belangrijke steden bij voorkeur gevuld met Italianen. De andere naties werden gebruikt om de bulk van het veldleger te vormen en de garnizoenen aan te vullen als er niet genoeg Italiaanse troepen beschikbaar waren.¹⁴⁴

Het garnizoen van Breda bestond dus tussen 1581 en 1583 uit Walen, vervolgens van 1583 tot 1585 uit Italianen, vanaf 1585 wederom uit Walen en tegen 1590 uiteindelijk weer uit Italianen. De Italianen waren waarschijnlijk Napolitanen.¹⁴⁵ Op het eerste gezicht is het verrassend dat er Walen werden gelegerd in een vesting die in 1581 nog middenin een oorlogsgebied lag: in het noorden en westen lagen de opstandige gewesten Holland en Zeeland; in het zuiden het afvallige bolwerk Antwerpen. Hierdoor werd de stad aan alle kanten bedreigd. Breda was een belangrijke vesting en zou dan ook zo goed mogelijk verdedigd moeten worden. Zoals eerder besproken werden de Walen echter gezien als de slechtste troepen die beschikbaar waren in de Nederlanden. De voorkeur ging bij het vullen van garnizoenen altijd uit naar Italianen. Bovendien bleken de Walen onruststokers en probleemmakers te zijn, Haultepenne voorop. Met de komst van de Italiaanse troepen sloeg dat direct om.

---

¹⁴³ Parker, *Army of Flanders*, 21-23.

¹⁴⁴ Parker, *Army of Flanders*, 25-27.

¹⁴⁵ Israel, *The Dutch Republic*, 242.

Dat er toch Walen in Breda lagen, gebeurde dan ook uit pure noodzaak. In 1580 bestond het Habsburgse leger in de Nederlanden nog bijna volledig uit lokaal gerekruteerde Waalse en Duitse huurlingen. Parma was in de periode 1577-1589 bezig met een langdurige veroveringscampagne in het zuiden en noordoosten van de Nederlanden, waarbij hij alles vroeg van de hem beschikbare middelen. Omdat Duitse soldaten beter waren dan Waalse, is het logisch dat Parma de Walen gebruikte om de garnizoenen te bezetten en zoveel mogelijk Duitsers in het veldleger hield. In 1582 echter werd het Habsburgse leger in de Nederlanden aangevuld met hoogkwalitatieve troepen uit Spanje (6300 man), Italië (bijna 5000 man) en Duitsland. Onder hen bevond zich een aantal van de beste troepen die te vinden waren in Europa. Zo hadden twee van de Spaanse en één van de Italiaanse *tercios* gediend in de verovering van Portugal in 1580 en de expeditie naar Terceira in 1581. Veel van de soldaten en officieren hadden daarvoor al gediend in Italië en de Nederlanden. Nu Parma zo'n sterke kern ter beschikking had om zijn veldleger omheen te bouwen, kon hij het zich ook veroorloven om Italiaanse troepen te stationeren in de garnizoenen. Dat er in 1585 kortstondig weer Walen in het garnizoen zaten, komt wellicht doordat de dreiging voor Breda sterk was afgenomen door de val van Antwerpen en Parma het zich kon veroorloven om tijdelijk een zwakker garnizoen in Breda te stationeren. In 1588 telde het leger van Vlaanderen zo'n 9700 Spanjaarden en 5300 Italianen, dus toen waren er zeker genoeg Italianen beschikbaar voor de garnizoenen van belangrijke steden.¹⁴⁶

Religieuze tolerantie

In deze periode lijkt de religieuze kwestie vrijwel geen rol te spelen: nergens wordt er überhaupt gesproken over de notie van tolerantie jegens protestantse inwoners. Waarschijnlijk was het ook helemaal niet relevant: gedurende de hele Opstand was Breda overwegend katholiek. In de jaren 1580 had de Contrareformatie een sterke invloed op de stad. Na de overgang van 1590 bezochten veel Bredanaren katholieke erediensten in de nabijgelegen dorpen in Spaans-Brabant. Tot 1609 trachtten de Staatse soldaten dit te voorkomen, maar tijdens het Bestand hadden ze hier niet langer het recht toe. Bovendien werd 's-Hertogenbosch onder de aartshertogen een belangrijk centrum van de Contrareformatie, waarbij er een sterke nadruk lag op missionair werk.¹⁴⁷ Verder werd het vanaf 1572 gebruikelijk dat als een stad zich overgaf aan Habsburgse troepen, alle niet-katholieke burgers de stad verlieten. Dat zullen ze met liefde gedaan hebben: Filips' houding jegens de opstandelingen

¹⁴⁶ Israel, *The Dutch Republic*, 212. Parker, *The Dutch Revolt*, 209-213. Parker, *Army of Flanders*, 231.

¹⁴⁷ Israel, *The Dutch Republic*, 379, 387-388, 600.

mocht dan verzacht zijn, maar zijn troepen traden nog steeds even streng en gewelddadig op tegen kettters.¹⁴⁸ Als er überhaupt nog protestanten in Breda woonden, waren ze waarschijnlijk weinig genegen om in de openbaarheid te treden en hun belangen te verdedigen.

De overgang van 1590

In 1590 wisten Maurits' troepen op listige wijze het garnizoen van Breda te verschalken door de list met het turfschip. 75 Staatse soldaten onder leiding van kapitein Charles de Héraugières werden, verstoep in drie turfschepen, in het geheim Breda binnengebracht. In de nacht van 3 op 4 maart klauterden de soldaten uit de boten en zetten ze de aanval in op het garnizoen. De jonge kapitein Paolo Anthonio Lanciavecchia, die de leiding over het garnizoen had in afwezigheid van zijn vader, wist de aanval niet te weerstaan. Dat is apart, omdat het garnizoen in principe in het voordeel was: het telde vijf compagnieën voetvolk en een compagnie lansiers, samen 350 man. Bovendien was het gelegerd in het kasteel. Toen de Staatse soldaten probeerden het kasteel te veroveren, toonden Lanciavecchia en zijn troepen echter weinig drang om zich te verzetten. Dat kwam doordat de Vastentijd bijna was aangebroken: veel garnizoenssoldaten waren in de stad om te genieten van de laatste dagen dat ze alcohol mochten drinken. In het kasteel bevonden zich slechts zo'n vijftig man, van wie de meesten al sliepen toen de Staatse soldaten de aanval inzetten. Zij hadden het kasteel dan ook spoedig in handen en waarschuwden met lichtsignalen Maurits, die met een leger in de buurt van de stad lag. Lanciavecchia, die zelf gewond was geraakt, begon al snel te onderhandelen met de aanvallers; hij wist voor hem en zijn troepen een vrije aftocht te krijgen. Het laffe gedrag van de Italiaanse soldaten werd hen achteraf ten zwaarste kwalijk genomen door de Habsburgse autoriteiten. Paulo Anthonio kwam er nog goed vanaf: zijn compagnie werd hem ontnomen, maar om zijn afkomst en jonge leeftijd werd hem de doodstraf bespaard. Parma liet echter wel drie andere officieren te Brussel publiekelijk onthoofden, onder wie de korporaal die de turfschepen gecontroleerd had toen ze het kasteel werden binnengevaren.¹⁴⁹

Besluit

Het Habsburgse garnizoen in Breda kende dus een slechte start: het werd geleid door Haultepenne, een veeleisende gouverneur die zichzelf erg impopulair maakte bij de burgerbevolking. Hij leek de stad meer te zien als bezet gebied dat hij onder de duim moest houden dan als een deel van het land

¹⁴⁸ Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 114, 419.

¹⁴⁹ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 45. Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 58. Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 223. Anthony Bailey, *Velázquez and the surrender of Breda: The making of a masterpiece* (New York 2011) 4-6 <<https://books.google.nl/books?id=H1ejykwzjrWC&l>>.

waartoe hij ook behoorde. Hierdoor vormde zijn gouvernement een zware belasting voor de burgerbevolking. De legerleiding, in de persoon van de hertog van Parma, hield echter een oogje in het zeil en besloot dan ook snel om Haultepenne te vervangen door enkele Italiaanse gouverneurs die zich aanmerkelijk schappelijker opstelden. Parma stelde zich ook bereidwillig op toen de stad vroeg om een kleiner garnizoen in ruil voor het instellen van een burgerwacht.

De situatie was echter niet geheel rozengeur en maneschijn. De reglementen voor de inkwartiering waren sterk in het nadeel van de burgers, die flink op kosten werden gedreven. Bovendien werden er veel Walen ingekwartierd, die nogal eens voor overlast zorgden, omdat er geen betere troepen voorhanden waren. Van religieuze tolerantie jegens protestanten was überhaupt geen sprake. Ondanks de welwillendheid van een Parma om de stadsverdediging zo optimaal mogelijk te regelen voor alle partijen, zorgden de praktische moeilijkheden en strenge regelingen van het Habsburgse leger ervoor dat de jaren 1580 een zware periode waren voor de inwoners van Breda. De magistraat wist, buiten de klaagbrief over Haultepenne, nauwelijks iets gedaan te krijgen om de situatie te verbeteren.

2. De Staatse periode, 1590-1625

De overgang van 1590 verliep een stuk kalmer dan die van 1581. De ochtend nadat de list met het turfschip was geslaagd, op 4 maart dus, trok Maurits Breda binnen met een leger van 4600 man. Hij verbleef tot 13 maart op het kasteel om orde op zaken te stellen. De magistraat, bevreesd voor een herhaling van de taferelen van 1581, verzocht Maurits ‘dat hy siin eigen stat unde onderdanen, die tegen oeren wille waeren van den vyandt overvallen geweest, solde genedelick beschirmen willen’.¹⁵⁰ Maurits, die veel belang hechtte aan het handhaven van de discipline onder zijn troepen, ging hiermee akkoord. Zijn troepen verwachtten echter nog wel een vorm van betaling. Zoals eerder beschreven mochten ze volgens het gangbare oorlogsrecht de stad plunderen; nu hen dat recht werd ontzegd, verwachtten ze een schadevergoeding. Om zijn troepen tegemoet te komen liet Maurits Breda de soldaten twee maanden extra soldij betalen. Dat kwam uit op 87.000 gulden, ruim tweemaal de jaarlijkse inkomsten van de stad.¹⁵¹ Hiermee was de stad echter wel volledig gevrijwaard van gewelddadigheden.¹⁵²

Maurits verzette direct de wet. Tot de belegering van 1624-1625 kwam Maurits vrijwel ieder jaar rond maart naar Breda om de nieuwe magistraat aan te stellen. De Bredase magistraat bestond vanaf 1590 overwegend uit protestanten, hoewel er ook steeds katholieken in plaats bleven nemen. Geschiktheid en staat van dienst lijken een belangrijker overweging te zijn geweest dan religie, zoals in het geval van Gregorius Buysen. Buysen werd voor het eerst aangesteld als schepen in 1549 en bleef die functie uitoefenen tot zijn dood in 1601; zijn katholieke geloof vormde geen bezwaar voor het voortzetten van zijn ambt na 1590.¹⁵³ Maurits toonde ook een even grote tolerantie jegens andere katholieken. Zo had hij een onderhoud met pastoor Gobbinx; hij wilde de man zien die de Spanjaarden in 1581 ‘aen t’peerts steert’ hadden gebonden. Daarbij verzekerde Maurits Gobbinx dat hij zijn priesterkleding kon blijven dragen. Gedurende de eerste maanden leek het erop dat de katholieken een kerkgebouw zouden kunnen blijven gebruiken om diensten in te houden. Maar in 1591 verloor de katholieke gemeente haar kerk en vanaf toen mocht zij haar geloof niet meer in het openbaar uitoefenen; dat geschiedde voortaan in het verborgene.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 45-46.

¹⁵¹ Brekelmans, ‘Bestuur en rechtspraak’, 121. Baily, *Velázquez*, 5-6.

¹⁵² Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 46.

¹⁵³ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 46-47.

¹⁵⁴ J.L.M. de Lepper, ‘De katholieke kerk’ in: *Geschiedenis van Breda II: aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam 1977) 163-211, aldaar 170-171.

Desondanks zal deze geleidelijke omslag van de religieuze status quo ongetwijfeld bevorderlijk zijn geweest voor de rust en de orde in de stad. Van wantrouwen jegens de katholieke inwoners van de stad leek sowieso weinig sprake: toen de burgerwacht weer werd opgericht, dienden daar ook katholieken in. Gobbinckx zou aanblijven als pastoor tot 1609.¹⁵⁵

Naarmate de tijd verstreek, kwam daar echter weer verandering in: in februari 1611 adviseerde de Raad van State dat er in de magistratuur van Breda alleen goede patriotten van de gereformeerde religie benoemd zouden moeten worden. De Raad meende dat er enige reden tot ongerustheid bestond omtrent de loyaliteit van de katholieken. Verdere duiding van deze zorgen en de vervolgacties die erop werden genomen wordt helaas niet gegeven, behalve dan dat de Raad de zaak met Filips Willem (die toen de heer van Breda was) zou gaan bespreken.¹⁵⁶

Gouverneur Charles de Héraugières

Ook voor het militaire bestuur ging een periode van stabiliteit in. Maurits stelde Héraugières,¹⁵⁷ die de leiding had gehad over de operatie met het turfschip, aan als gouverneur. Die functie zou hij blijven uitoefenen tot hij aan het eind van 1601 sneuvelde bij Den Bosch. De 34-jarige Héraugières, die afkomstig was uit Cambrai in de Zuidelijke Nederlanden, gold als een ervaren beroepsmilitair. Helaas bleek hij een betere soldaat dan bestuurder te zijn. Zo joeg hij zijn mede-officieren en de burgerij tegen zich in het harnas door de tucht onder het garnizoen slecht te handhaven. Héraugières maakte zich wel sterk voor de verdediging van de stad, maar had soms moeite om dat in goede samenspraak met het stadsbestuur te doen; zo klaagde hij in 1595 tegen de Staten dat het beheer van de stedelijke financiën niet in goede handen verkeerde bij de magistratuur. Waarschijnlijk viel dat wel mee en had het stadsbestuur gewoon andere prioriteiten dan de gouverneur.¹⁵⁸

De gouverneur en de heer van Breda kwamen veel met elkaar in contact. De gouverneur was immers de belangrijkste functionaris van de Staten-Generaal. Hij stond aan het hoofd van de vesting en was de eindverantwoordelijke voor alle militaire zaken. Dat betekende dat hij veel moest samenwerken met de magistratuur, en in het verlengde daarvan, met de heer van Breda.¹⁵⁹ Tijdens het heerschappij van Maurits werd de zaak nog iets complexer, omdat Maurits als stadhouder weer eindverantwoordelijke was voor alle militaire zaken binnen de Republiek. Daardoor was hij de leidinggevende van zowel de gouverneur als de magistratuur en dus bijzonder nauw betrokken bij het

¹⁵⁵ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 51.

¹⁵⁶ Van Deursen, *RSG 1 1610-1670*, 319.

¹⁵⁷ Charles de Héraugières (1556-1601) was een kapitein in het Staatse leger.

¹⁵⁸ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 46, 50. Baily, *Velázquez*, 3.

¹⁵⁹ Brekelmans, 'Bestuur en rechtspraak', 98, 132.

reilen en zeilen van Breda.

Tussen Maurits en Héraugières lijkt buiten het professionele geen bijzondere band te hebben bestaan. Maurits wilde eigenlijk zijn neef Filips van Nassau, met wie hij goed bevriend was, de leiding over de list met het turfschip geven. Oldenbarnevelt gaf echter de voorkeur aan Héraugières en zette zijn zin door. Maurits gaf toe vanwege het belang van de operatie en Filips' jeugdige leeftijd; van een persoonlijke sympathie of afkeer jegens Héraugières lijkt verder geen sprake te zijn.¹⁶⁰ Maurits zal hem ongetwijfeld hebben gewaardeerd vanwege de militaire competenties en de moed die hij tentoonspreidde.

Dat Héraugières veel belang hechtte aan het uitvoerende aspect van zijn functie bleek al snel. In juni 1591 vroeg hij de Staten-Generaal om toestemming om zijn compagnie voetvolk uit te breiden tot tweehonderd man en daarvan vijftig man tot 'carabinruyteren' te maken, voorzien van een eigen officier. Deze karabiniers moesten de contributies¹⁶¹ gaan innen in de dorpen onder de jurisdictie van Namen en Henegouwen, die tot dan toe nog niet aan de Staten hadden gecontribueerd.¹⁶² Een maand later vroeg Héraugières de Staten om twee of drie vendels voetvolk ter versterking van Breda.¹⁶³ En in oktober 1591 wilde hij zijn eskadron ruiters verdubbelen naar honderd man, zodat ze de konvooien beter zouden kunnen beschermen.¹⁶⁴ Er kwam overigens pas een reactie op dat verzoek op 26 juli 1592: de Staten-Generaal stonden Héraugières toe om zijn compagnie ruiters uit te breiden van vijftig naar 75 man.¹⁶⁵

Héraugières en de magistraat betrachtten samen veel waakzaamheid voor nieuwe bedreigingen van het Habsburgse leger. We zien ze dan ook enkele malen de Staten-Generaal benaderen om te vragen om extra troepen en voorraden. Zo meldden burgemeester Martini en de sergeant-majoor in oktober 1593 dat de vijand twaalfduizend man had samengetrokken in

---

¹⁶⁰ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 56.

¹⁶¹ Contributies waren bedragen die in regelmatige termijnen door de bewoners van betwiste grensgebieden moesten worden betaald aan één van de strijdende partijen. In ruil daarvoor ontvingen ze een 'sauvegarde': de garantie dat personen, huizen en goederen onaangetast zouden blijven door oorlogsgeweld. Het niet betalen van de contributies leidde vaak tot gewelddadige strafmaatregelen. De contributies werden gezien als een humaan alternatief voor brandschatten, een vorm van belastingheffing waarbij een gemeenschap incidenteel, ineens en vaak op stel en sprong een grote geldsom moest betalen onder bedreiging van plunderen en verbranden van have en goed. Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 416-417.

¹⁶² Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 403.

¹⁶³ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 411.

¹⁶⁴ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 421.

¹⁶⁵ Japikse, *RSG 8 1593-1595*, 64.

Vlaanderen. Daarop besloten de Staten extra voorraden naar Breda te sturen. Twee weken later bleek de vijand het echter op Oostende voorzien te hebben, waarop de voorraden daarheen werden verplaatst.¹⁶⁶ In juni 1596 kwam er weer bericht uit Breda dat de vijand van plan zou zijn om de stad te belegeren. Daarop stuurden de Staten-Generaal weer extra troepen en voorraden naar Breda. Twee weken later werden er weer troepen uit Breda gehaald om het veldleger te versterken, dus toen zal de dreiging wel zijn afgenomen.¹⁶⁷ En in november 1596 schreef de magistraat aan de Staten-Generaal dat er ‘zwermen’ vijandelijke soldaten in Brabant vertoefden en men daarom vreesde voor een aanval.¹⁶⁸ In sommige gevallen waren andere instanties de Bredanaren voor; Maurits kreeg niet zelden vanuit andere bronnen nieuws over de troepenbewegingen van de vijand.¹⁶⁹ Maar het is in ieder geval duidelijk dat Héraugières en de magistraat alert bleven. Héraugières maakte dus wel werk van zijn functie als gouverneur, al ging het dan niet altijd optimaal.

Zoals eerder vermeld overleed Héraugières in het harnas, op 22 december 1601. Zijn opvolger werd vijf dagen later aangesteld: Justinus van Nassau, voormalig luitenant-admiraal van Zeeland.¹⁷⁰ Héraugières had tot het einde toe een compagnie ruiters in dienst gehouden. Eén van de zaken die bij de overgang moest worden geregeld was het bevel van die compagnie. Justinus wilde dat wel graag op zich nemen. De Staten-Generaal dachten echter dat hij het te druk zou krijgen met het besturen van de stad om de compagnie persoonlijk te kunnen aanvoeren. Daarom stelden ze de compagnie ter beschikking van Maurits. Die had eerder aanbevolen om het bevel over te geven aan jonker Maurits de Héraugières, de zoon van Charles de Héraugières.¹⁷¹ Zo liet Charles een soort verbintenis na tussen zijn familie en de stad Breda. Die band kwam overigens weer naar voren in december 1621. Toen vroeg jonker Maurits de Staten-Generaal om het verzilverde model van het turfschip dat zijn vader als aandenken had laten vervaardigen. De Staten-Generaal moesten het lossen uit verpanding en ze lieten jonker Maurits beloven om het niet zonder hun toestemming te verkopen of te verpanden.¹⁷² Blijkbaar had jonker Maurits goede herinneringen aan de bestuursperiode van zijn vader in Breda en wilde hij daarom wel de moeite nemen om het kleinood

---

¹⁶⁶ Japikse, *RSG 8 1593-1595*, 29-30, 32.

¹⁶⁷ Japikse, *RSG 9 1596-1597*, 29-30, 32.

¹⁶⁸ Japikse, *RSG 9 1596-1597*, 393.

¹⁶⁹ Zie bijvoorbeeld Japikse, *RSG 8 1593-1595*, 382-383 en Japikse, *RSG 10 1598-1599*, 420-421.

¹⁷⁰ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 50. Japikse, *RSG 11 1600-1601*, 560. Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 204.

¹⁷¹ Japikse, *RSG 12 1602-1603*, 153.

¹⁷² Roelevink, *RSG 5 1621-1622*, 369-370.

te bemachtigen.

Gouverneur Justinus van Nassau

Of Justinus ook meer tijd in zijn ambtelijke taken zou steken dan Héraugières deed, weet ik niet, maar Beermann en De Lepper schrijven dat Justinus ‘zich een heel wat beter gouverneur betoonde dan zijn [...] voorganger’. Waar zich dat dan in uitte, zeggen ze er niet bij; wellicht was het vooral zo dat Justinus niet Héraugières’ gebreken deelde.¹⁷³ Justinus kon in ieder geval goed opschieten met de gebroeders van Nassau. Maurits heeft Justinus altijd zijn broer genoemd, hoewel ze dus eigenlijk halfbroers waren.¹⁷⁴ Ook Filips Willem kon goed overweg met Justinus.¹⁷⁵

Dat laatste werd relevant in 1595. Filips Willem, de oudste zoon van Willem van Oranje, had lange tijd in Spanje gewoond en was daar opgegroeid als een koningsgetrouwe katholiek. Aan het begin van 1596 zou hij aartshertog Albertus van Oostenrijk achternareizen toen die werd aangesteld als de nieuwe landvoogd van de Habsburgse Nederlanden. Na zijn aankomst in de Nederlanden zou Filips Willem aanspraak kunnen maken op de Baronie van Breda, die volgens het testament van Willem van Oranje toekwam aan zijn oudste zoon. Maria, de oudste zus van Filips Willem en Maurits, behartigde Filips Willems belangen in zijn afwezigheid. Voorafgaand aan zijn komst, in de loop van 1595, maakte zij zich sterk voor zijn terugkeer als heer van Breda. Maurits was echter de facto het hoofd van het geslacht Van Nassau en was niet licht genegen om de zeggenschap over Breda op te geven. Hij gooide zijn politieke gewicht in de schaal, en met succes: in juni 1595 wezen de Staten-Generaal het beheer over de goederen van Filips Willem in Breda aan Maurits toe.¹⁷⁶

Aanvankelijk werd Filips Willem de toegang tot de Republiek ontzegt door de Staten-Generaal; daarom verbleef hij in Brussel. Daar wachtte hem wel de erfenis van Willem, maar die kon Filips Willem alleen opeisen op voorwaarde dat hij een lijfrente zou uitkeren aan Balthasar Gerards, de moordenaar van zijn vader. Voor een man van eer was dat natuurlijk volkomen onacceptabel. Daarom moest hij rondkomen van de inkomsten uit zijn bezittingen in het noorden; Maurits maakte die netjes aan hem over.¹⁷⁷

In 1609 kwam er verandering in situatie. Door de aanstaande aanvang van het Twaalfjarig Bestand kon Filips Willem eindelijk naar Breda reizen. Maurits had reeds in 1606 zijn aanspraken

---

¹⁷³ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 51.

¹⁷⁴ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 221.

¹⁷⁵ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 53.

¹⁷⁶ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 150-151.

¹⁷⁷ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 152.

op de Bredase goederen erkend, hoewel hij de benoeming van de magistraat, en daarmee de politieke macht binnen de stad, wel zelf in handen hield. Het eerste wat Filips Willem wilde doen toen de mogelijkheid zich aandiende, was dan ook het verzetten van de wet in maart 1609, enkele maanden voordat het Bestand feitelijk werd getekend. De Raad van State verzette zich hier echter sterk tegen: hij vreesde dat het opeisen van de soevereiniteit over de Baronie van Breda door een katholiek heer zou leiden tot het verlies van de stad. Filips Willem toonde zich van zijn diplomatieke kant en zag af van het bezoek. Uiteindelijk bezocht hij Breda voor het eerst in juli 1609. Enkele weken daarvoor, in juni, was er een verdrag getekend omtrent de erfenis van Willem van Oranje, waarin de Baronie definitief aan Filips Willem werd toegewezen. Vanaf dat moment was hij dus echt de heer van Breda. Vanaf 1610 verzette hij ook regelmatig de wet; blijkbaar waren de zorgen van de Staten omtrent zijn loyaliteit geluwd. In 1613 trachtte Filips Willem zelfs een katholiek te benoemen als drost, maar dat idee werd door de Staten-Generaal resoluut van tafel geveegd.¹⁷⁸ Zijn bestuur zou echter niet van lange duur zijn: in februari 1618 overleed Filips Willem. De Baronie ging daarmee weer over op Maurits, die de laatste jaren van zijn leven dan eindelijk de echte heer van Breda zou zijn.¹⁷⁹

Justinus nam als gouverneur van Breda een vooraanstaande rol in binnen het geslacht Van Nassau. Het vertrouwen dat Maurits in hem had, kwam ook tot uiting in juli 1603. Justinus werd toen naar de koning van Frankrijk gestuurd om de belangen van het prinsdom Oranje te behartigen. Als de facto prins van Oranje ging dit soort zaken Maurits direct aan; blijkbaar zag hij Justinus als de meest geschikte afgezant.¹⁸⁰

Justinus als militair commandant

Net als Héraugières was Justinus altijd alert op nieuwe bedreigingen van het Habsburgse leger. In september 1605 waarschuwden de Staten-Generaal de Brabantse grenssteden, waaronder Breda, dat het Habsburgse leger een aanval in hun regio voorbereidde.¹⁸¹ Die verwachting werd ook bewaarheid: in 1605-1606 voerde Spinola een veldtocht uit in het zuiden en oosten van de Republiek. Alle grenssteden klaagden dat hun garnizoenen onderbezet waren, waardoor ze zich niet goed voorbereid waren op een verrassingsaanval. De magistraat van Breda probeerde een praktische oplossing te vinden door het aanleggen van enige aardwerken en staketsels ‘tegen des vijants

¹⁷⁸ Israel, *The Dutch Republic*, 300.

¹⁷⁹ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 52-53.

¹⁸⁰ Japikse, *RSG 12 1602-1603*, 640.

¹⁸¹ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 300.

surprinsen'.¹⁸² Bovendien drong Justinus erop aan bij Oldenbarnevelt dat hij meer troepen nodig had, omdat hij verwachtte dat de vijand na de nieuwe maan een aanval zou uitvoeren. Hierop stuurden de Staten-Generaal een compagnie van Willemstad naar Breda. Begin oktober volgde er nog een compagnie ruiters.¹⁸³ Zo werkten Justinus en de magistraat goed samen om Breda veilig te houden. Dat deden ze met succes: Spinola deed Breda niet aan.

Door het Bestand verkeerde Breda een tijd in rustige wateren, maar ook in vreedstijd bleef de stad alert op troepenbewegingen van de vijand. Zo meldde Justinus in september 1619 aan Maurits dat er een compagnie ruiters en vier compagnieën voetvolk uit 's-Hertogenbosch richting Maastricht waren vertrokken.¹⁸⁴ En na afloop van het Bestand, in februari 1622, blijkt hoe uitgebreid Justinus' informantennetwerk was: hij had vanuit Guernsey vernomen dat er in Spanje met grote haast schepen werden uitgerust voor Oostende.¹⁸⁵

Net als Héraugières had Justinus ook te maken met gemor binnen de eigen gelederen. In juli 1606 was er sprake van een geschil tussen ritmeester Silvy en de sergeant-majoor, kapitein Du Camp. Het is mij niet bekend waar het over ging, maar het had te maken met een Edward Ward, kurassier in de compagnie van Silvy. Silvy betuigde zijn onschuld in de zaak. De Raad van State oordeelde uiteindelijk dat hij diende te gehoorzamen aan sergeant-majoor Du Camp en de gouverneur, als 'representerende de hooge overicheyt'. Als Silvy wilde terugkeren naar Breda, moest hij beiden 'reden van contentement' geven; anders moest hij terugkeren naar Bommel om zijn compagnie te commanderen.¹⁸⁶ De zaak was dus blijkbaar wel zo ernstig dat de samenwerking tussen Silvy enerzijds en Du Camp en Justinus anderzijds grondig was verstoord.

Overigens speelden er op dat moment nog wel meer problemen rondom de Engelse troepen in Breda: volgens monstercommissaris Aper van Dijk verkeerde het in een sobere staat wegens gebrek aan betaling en de afwezigheid van kapitein Gordon. Of Justinus hier een rol in speelde, wordt niet vermeld.¹⁸⁷

Later dat jaar was het weer raak. Eind oktober 1606 schreef Justinus aan de Staten-Generaal dat kapitein Bodwel in de nacht van 26 oktober 'cleyne affectie ende ijver' had betoond bij het uitoefenen van zijn dienst. In die nacht had er namelijk bij Wortel bij Hoogstraten een

---

¹⁸² Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 302-303.

¹⁸³ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 312.

¹⁸⁴ J.G. Smit ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 4, 1619-1620* (Den Haag 1981) 246.

¹⁸⁵ Roelevink, *RSG 5 1621-1622*, 413.

¹⁸⁶ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 682-683.

¹⁸⁷ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 683.

schermutseling plaatsgevonden tussen Staatse troepen en de vijand. Het gevecht had zich tot dichtbij Breda voortgezet. Bodwel en zijn luitenant waren desondanks niet op hun post geweest; in plaats daarvan had Bodwel zijn sergeant gestuurd. Bovendien verliet hij nogal eens de stad zonder verlof. Daarom wilde Justinus dat Bodwel zou worden gestraft, als voorbeeld voor de andere kapiteins, en zijn luitenant afgedankt. De Staten-Generaal besloten Bodwel en zijn luitenant te ontbieden om ze te verhoren.¹⁸⁸

Een week later verschenen Bodwel en zijn luitenant los van elkaar voor de Staten-Generaal. Desgevraagd verklaarden zij dat Justinus ongelijk had en meer schuld droeg dan zij. Zo werd er volgens hen zo zelden krijgsraad¹⁸⁹ gehouden, dat gevangen soldaten meestal twee à drie maanden moesten wachten op hun berechting. Uiteindelijk werd besloten dat Bodwel nog enige dagen in Den Haag moest blijven, maar dat de luitenant mocht vertrekken om de compagnie te betalen. Het is mij niet bekend hoe het afliep met de officieren, maar Justinus werd aangemaand om vaker krijgsraad te houden, dus dat suggereert dat er wel een kern van waarheid in hun relaas zat.¹⁹⁰

Als militair commandant had Justinus dus ook zijn misstappen, net als Héraugières. Het lijkt er wel op dat de problemen bij Justinus zich vooral binnen de militaire leiding afspeelden, waardoor het voor de burgerij minder zichtbaar zal zijn geweest dan bij Héraugières, die op een veel bredere schaal problemen ondervond. Justinus wist Héraugières op militair gebied wel op een andere manier te overtreffen, namelijk door niet te sneuvelen. Ik heb de indruk dat Justinus ook niet zo'n heel sterke drang voelde om zelf de leiding te nemen over militaire operaties, dus dat zal er ongetwijfeld aan bijgedragen hebben. Dat betekent echter niet dat hij zich met zijn troepen opsloot in Breda; er kwamen bij de Staten-Generaal regelmatig berichten binnen over operaties van het garnizoen in de omliggende gebieden. Zo bemoeilijkte het Bredase garnizoen de toevoer naar het leger van Spinola tijdens het beleg van Bergen op Zoom in 1622.¹⁹¹

Een ander aardig voorbeeld is een brief uit januari 1606, waarin Justinus mededeelde aan de Staten-Generaal dat hij elf Franse edellieden gevangen had genomen. Zij waren in het gezelschap van de Franse kapitein-petardier¹⁹² Du Terrail naar Tongeren gereisd en hadden verscheidene zaken

¹⁸⁸ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 591. Van Nimwgen, *'Deser landen krijchsvolck'*, 37.

¹⁸⁹ De krijgsraad hield zich bezig met het berechten van soldaten die zich hadden misdragen. De soldaten moesten worden aangegeven door hun kapitein, waarop de gouverneur de krijgsraad bijeenriep op een moment naar keuze. Vermeesch, *Oorlog*, 101.

¹⁹⁰ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 593-594.

¹⁹¹ Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 263. Van Nimwgen, *'Deser landen krijchsvolck'*, 176.

¹⁹² Petaard: 'een op het einde der 16de E. uitgevonden oorlogstuig, bestemd om een bres te maken in een poort of muur

bij zich die konden worden gebruikt om iets te petarderen. Hieruit maakte Justinus op dat Du Terrail bij de volgende nieuwe maan een aanval wilde uitvoeren op Nijmegen. Du Terrail, voluit Louis de Comboursier, heer van Terrail, was een bekende explosievenexpert in Spaanse dienst. Hij bevond zich in het leger van Spinola tijdens diens veldtocht van 1605-1606 en voerde in dat verband verrassingsaanvallen uit op steden als Bergen op Zoom (augustus en september 1605), Bredevoort (maart 1606) en Sluis (juli 1606), waarbij hij poorten liet opblazen met springmijnen. De Staten-Generaal hadden Justinus in juli 1605 al gewaarschuwd dat Du Terrail, die onder andere in Breda had gediend, was overgelopen naar de aartshertogen en een aanval op Breda voorbereidde. Justinus was dus echter beducht voor een aanval op Nijmegen. In zijn brief stelde Justinus voor om drie of vier van de gevangenen te martelen, om uit te zoeken of Du Terrail zich onder hen bevond en wat voor operatie ze gepland hadden. Daarbij riep hij ook in herinnering dat Bartholomy la Roche de Crequi, een Franse kapitein-petardier in Staatse dienst, met zijn gezelschap door de Habsburgers gevangen was genomen en opgehangen. De Staten-Generaal besloten de zaak in handen van Maurits te leggen. Die meldde een maand later dat uit onderschepte brieven van Du Terrail, die bij Venlo bleek te zitten, duidelijk was geworden dat hij inderdaad een aanval voorbereidde. De Staten bleven Du Terrail bespioneren, maar zoals gezegd wist hij toch enkele steden te overvallen. Over de gevangenen wordt verder niets gezegd, maar gezien de tijdsgeest lijkt het mij aannemelijk dat Justinus ze inderdaad heeft laten martelen en vervolgens ophangen.¹⁹³

Samenvattend kunnen we zeggen dat Charles de Héraugières en Justinus van Nassau zich beiden prima van hun taak kweten. Ze deden het allebei niet perfect, maar ze probeerden wel op te treden als een bestuurder van de stad die het beste voorhad met haar inwoners. Het contrast met Haultepenne, die zich gedroeg als een tiran in bezet gebied, is groot.

De omvang van het garnizoen

Na de overgang in 1590 werd Breda direct voorzien van een sterk garnizoen. Maurits besloot om na zijn kortstondige verbleef in de stad tweeduizend man voetvolk en vierhonderd ruiters achter te laten, voor het geval de vijand direct een poging zou doen om Breda terug te veroveren.¹⁹⁴ Drie

---

enz. Oorspronkelijk een soort van metalen mortier, met een zundgat in den bodem, die met buskruit geladen en op een plank geschroefd aan poorten, muren, palissaden enz. gehangen wordt en door middel van een lont afgevuurd, later meestal een met buskruit gevulde houten doos.' Het Woordenboek der Nederlandse Taal, via

<<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M053200.re.2&lemma=petardier>> (2017-03-23).

¹⁹³ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 282, 533, 536, 575, 591.

¹⁹⁴ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 17.

maanden later, begin juni 1590, verbleven er nog vijf compagnieën voetknechten en twee compagnieën ruiters in de stad.¹⁹⁵ Sinds 1573 was een compagnie voetvolk van het Staatse leger zo'n 150 man groot, dus dat komt neer op 750 man voetvolk.¹⁹⁶ Nederlandse cavaleriecompagnieën telden zo'n 100 à 200 man voetvolk.¹⁹⁷ Die twee compagnieën zullen dus samen pakweg 300 man groot zijn geweest. Het garnizoen werd dus vrij snel verkleind toen duidelijk werd dat het Habsburgse leger geen poging zou doen om Breda terug te veroveren.

Desondanks bleven de kosten van het garnizoen drukken op de stedelijke financiën, en Breda was niet de enige stad die daar moeite mee had. In november 1594 dienden zeventien grenssteden uit Brabant, Gelderland en Overijssel een verzoek in bij de Staten-Generaal om servitiegelden te ontvangen voor hun garnizoenen. De Raad van State gaf echter aan dat de Generaliteit die last niet kon dragen. Bovendien moest iedereen zijn steentje bijdragen, vond men; Holland en Zeeland hadden al genoeg gebloed en hoefden niet wéér voor alle kosten op te draaien. Daarom stelde de Raad een compromis voor: de grenssteden moesten voor een bepaalde hoeveelheid troepen, die voldoende was om een normaal garnizoen te vormen, zelf de verblijfskosten betalen. Mochten er uit noodzaak meer troepen in een stad gelegerd worden, dan kwamen die ten laste van de Generaliteit. De Staten-Generaal namen dit advies over en stuurden het voorstel terug naar de grenssteden. Hieraan voegden ze toe dat de garnizoenssteden verplicht waren om altijd zoveel garnizoen in te nemen als de stadhouder en de Raad van State wensten. Bovendien moesten ze het onderdak van de garnizoenen verzorgen en iedere maand aan de Raad van State verslag doen van de stand van zaken.¹⁹⁸

Breda kreeg in deze regeling twee vanen ruiters en zeven vendels voetvolk toebedeeld als standaard garnizoen. Dat was het grootste garnizoen van de betrokken steden; de enige andere stad met een garnizoen van een vergelijkbare omvang was Bergen op Zoom, met twee vanen ruiters en zes vendels voetvolk. Breda huisde dus zo'n 1050 voetsoldaten en 200 ruiters. De kosten hiervan waren significant: de Raad van State schatte dat iedere eenheid ongeveer *f* 200 per betaalmaand van 32 dagen kostte. Breda moest dus per jaar zo'n *f* 21.600 aan logieskosten ophoesten. Desondanks gingen de steden toch akkoord met dit voorstel: in augustus 1595 werd afgesproken om het systeem

---

¹⁹⁵ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 166-167.

¹⁹⁶ M.A.G. de Jong, *'Staat van Oorlog'. Wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum 2005) 33. Swart, *Krijgsvolk*, 62-63.

¹⁹⁷ Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 131.

¹⁹⁸ Japikse, *RSG 8 1593-1595*, 262-263.

gedurende een jaar uit te proberen.¹⁹⁹ Ik heb geen evaluatie van deze constructie, maar enkele jaren later werd alsnog servitiegeld toegekend (zie onder), dus blijkbaar beviel het niet.

Het innemen van extra troepen gebeurde overigens niet alleen als er een vijandelijke aanval dreigde. 's Winters, wanneer er door het weer geen oorlog gevoerd werd, moesten de soldaten uit het veldleger ook onderdak krijgen. In september 1595 bijvoorbeeld werd de planning voor de komende winter gemaakt; Breda kreeg daarbij vier compagnieën ruiters toebedeeld.²⁰⁰ Dat was een significante toevoeging aan het garnizoen dat er reeds lag. Maar als de stad in staat van paraatheid moest worden gebracht, werd het garnizoen nog eens flink groter. In juni en juli 1596 leek er een Habsburgse aanval op touw te staan. Het garnizoen werd toen snel uitgebreid naar 2000 voetsoldaten en 270 ruiters, aangevuld met 1000 weerbare burgers.²⁰¹

Het getal van ruim duizend garnizoenssoldaten lijkt redelijk constant te zijn: in oktober 1604 waren er in Breda 1100 soldaten gelegerd. Daarmee had de stad weer verreweg het grootste garnizoen van de grenssteden; alleen Bergen op Zoom was met duizend man van een vergelijkbare orde.²⁰² In 1609 lagen er in Breda nog steeds zeven vendels voetvolk (zo'n 1050 man) en twee compagnieën ruiters (zo'n 300 man).²⁰³ In de winter van 1607 telde het garnizoen van Breda zo'n 3000 man²⁰⁴. Een deel van hen waren waarschijnlijk soldaten uit het veldleger, die tijdelijk onderdak nodig hadden omdat ze vanwege de winter niet op campagne waren.

Ik heb niet kunnen vinden hoezeer het garnizoen van Breda bij aanvang van het Bestand werd gereduceerd. Het is wel zeker dat dat gebeurde: omdat de voornaamste bedreiging van de grenzen was weggefallen, werd het Staatse leger teruggebracht van 50.000 naar 30.000 man. Circa vijftig compagnieën voetvolk (in 1606 waren er 367 compagnieën in dienst) werden afgedankt en de overige eenheden werden verkleind.²⁰⁵ Dat betekent dus dat het veldleger én de garnizoenen werden verkleind. Er bleef echter wel altijd enige behoefte aan de aanwezigheid van soldaten voor de handhaving van de openbare orde en veiligheid. Zo ondervond het verkeer tussen Breda en

¹⁹⁹ Japikse, *RSG 8 1593-1595*, 263, 510-511.

²⁰⁰ Japikse, *RSG 8 1593-1595*, 515.

²⁰¹ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 49.

²⁰² Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 133-134.

²⁰³ 'Rekest van de magistraat aan de Raad van State om de extra onkosten in verband met het verzorgen van zieke soldaten te vergoeden. Concept' (ca. 1610). Stadsarchief Breda, afdeling ARC0001, inv. nr. 2486.

²⁰⁴ Israel, *The Dutch Republic*, 264.

²⁰⁵ Olaf van Nimwegen, *'Deser landen krijchsvolck'. Het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)* (Amsterdam 2006) 167, 171.

Antwerpen in augustus 1615 last van struikrovers. Ze waren actief in groepjes van zes tot acht man of meer en bewapend met pistolen, lange roeren en wapentuig. De drosten van Breda en Bergen op Zoom waren hier niet tegen opgewassen. Daarom konden ze de hulp inroepen van garnizoenssoldaten uit Breda bij het beëindigen van deze straatschenderij.²⁰⁶

De nationaliteit van de garnizoenssoldaten

In tegenstelling tot het Habsburgse bestuur hechtten de Staten-Generaal niet echt belang aan de nationaliteit van hun garnizoenstroepen; ze stuurden gewoon wie er beschikbaar waren. Het was voor de Republiek immers vaak al lastig genoeg om überhaupt genoeg geld en soldaten te vinden. Het garnizoen van Breda werd dan ook vooral gevormd door compagnieën van buitenlandse afkomst. Direct na de overgang werden er Engelse troepen in de stad gelegerd.²⁰⁷ In 1596 werden er weer Engelsen naar Breda gestuurd.²⁰⁸ In 1600 blijken er Zwitserse troepen in Breda te zitten, die de stad echter moesten verlaten wegens andere bezigheden. Zij werden vervangen door de compagnieën van de kapiteins ‘Loster, Vernevil, Betten ende Corbeque’, dus dat zullen Franse troepen zijn geweest. In de Resolutiën wordt vermeld dat de er sprake is van een betaalachterstand bij deze troepen.²⁰⁹ Een maand later besloten de Staten-Generaal om de ‘Franse en Duitse compagnieën’ een deel van de achterstallige soldij uit te betalen, dus het zou goed kunnen dat het om dezelfde troepen gaat.²¹⁰

In juli 1605 werden er twee compagnieën Engelsen naar Breda gestuurd.²¹¹ Het bovengenoemde voorval tussen ritmeester Silvy en sergeant-majoor kapitein Du Camp omtrent de kurassier Edward Ward speelde zich enkele dagen later af.²¹² Gezien hun namen is het aannemelijk dat Silvy en Ward zich onder de Engelse compagnieën bevonden. Kapitein Bodwel, over wie in oktober 1606 het nodige te doen was,²¹³ hoorde duidelijk ook bij hen. Sergeant-majoor Du Camp zal een Waal of een Fransman zijn geweest. De sergeant-majoor werd vanuit de legerleiding

---

²⁰⁶ A.Th. van Deursen ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 2, 1613-1616* (Den Haag 1984) 495.

²⁰⁷ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 652.

²⁰⁸ Japikse, *RSG 9 1596-1597*, 177.

²⁰⁹ Japikse, *RSG 11 1600-1601*, 148.

²¹⁰ Japikse, *RSG 11 1600-1601*, 159.

²¹¹ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 399.

²¹² Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 682-683.

²¹³ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 591.

aangesteld in een garnizoensstad om te waken over het gedrag van de soldaten.²¹⁴ Hij was dus niet per se verbonden aan een compagnie, en zijn aanwezigheid zegt weinig over de nationaliteit van de rest van het garnizoen.

Aan het begin van het Bestand, in oktober 1610 bevonden zich in het garnizoen van Breda een kapitein Jacques Wyts, vergezeld door luitenant Dierck Horthemel.²¹⁵ De laatste is duidelijk een Nederlander. Ook richting het einde van het bestand zitten er nog Nederlandse soldaten in Breda: in juni 1618 is er sprake van een kapitein Willem Martini. In mei 1621 zat kapitein Ulrich van den Hove op het kasteel van Breda.²¹⁶ Het lijkt aannemelijk dat tijdens het Bestand veel buitenlandse troepen zijn afgedankt en het garnizoen vooral werd gevormd door Nederlanders. In juli 1622 verbleef kapitein Nicolaes Coorn met zijn compagnie in de stad.²¹⁷ In december 1623 ten slotte lagen er Engelsen, Fransen en Walen in Breda.²¹⁸

De nationaliteit van de garnizoenssoldaten wisselde dus nogal eens. Bovendien was er geen verband tussen de nationaliteit van de gouverneur en de afkomst van zijn troepen. Dat is ook logisch: in tegenstelling tot de Habsburgse officieren, zoals Haultepenne en Del Monte, namen Héraugières en Justinus geen eigen troepen mee om hun garnizoen te bemannen. De legerleiding stuurde (al dan niet ad hoc) losse compagnieën naar Breda. Daarbij keek ze vooral naar welke troepen er überhaupt beschikbaar waren; aan hun nationaliteit werd verder weinig aandacht besteed.

De burgerwacht

Als aanvulling op het garnizoen werd de burgerwacht weer ingesteld. In 1585 was die ook ingesteld in overleg met de landsheer, de hertog van Parma, om zo de stad te vrijwaren van de last van een groot garnizoen. Destijds droeg dat er mede aan bij dat de stad in 1590 bijzonder zwak werd verdedigd. Maurits maakte die fout niet en liet een veel sterker garnizoen achter. Desalniettemin moesten de burgers van Breda dus opnieuw deelnemen aan de burgerwacht. Daarin volgde Breda de norm: in de Unie van Utrecht was bepaald dat in alle deelnemende steden de burgers compagnieën moesten vormen ter verdediging van de stad en haar inwoners. Alle weerbare mannen tussen 18 en 60 jaar waren verplicht daaraan deel te nemen.²¹⁹ De mannen van Breda werden georganiseerd in

---

²¹⁴ Swart, *Krijgsvolk*, 97.

²¹⁵ Van Deursen, *RSG 1 1610-1612*, 245.

²¹⁶ Roelevink, *RSG 5 1621-1622*, 143.

²¹⁷ Roelevink, *RSG 5 1621-1622*, 585.

²¹⁸ J. Roelevink ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 6, 2 januari 1623-30 juni 1624* (Den Haag 1989) 378, 383.

²¹⁹ Brekelmans, 'Bestuur en rechtspraak', 133.

vijf compagnieën onder commando van de drossaard; tegen 1625 was dat zelfs uitgebreid naar acht compagnieën. De totale sterkte varieerde enigszins, met een maximum van 1800 man.

Het instellen van de burgerwacht geschiedde dus conform de gebruiken, maar desondanks viel het de burgers toch erg zwaar: als een deel van het garnizoen de stad verliet voor bezigheden elders, moesten de lege plaatsen worden opgevuld door de burgerwacht. Daardoor werden de burgers vaak uit hun dagelijkse werkzaamheden weggeroepen en dat was erg belastend. Vanaf 1598 werd hier een gedeeltelijke oplossing voor gevonden: vanaf toen konden de burgers hun diensten afkopen. Met dat geld werden huurlingen ingehuurd die hun taken overnamen. Deze huurlingen moesten de eed van trouw aan de prins afleggen om hun loyaliteit te garanderen.²²⁰

Deze laatste praktijk, het inhuren van soldaten om de taken van het garnizoen over te nemen, kwam gedurende deze periode wel vaker voor. Deze soldaten werden gewoonlijk waardgelders genoemd. Ze werden ingehuurd door het stadsbestuur (maar soms wel op instigatie van de Staten) om tijdelijk de taken van het garnizoen over te nemen wanneer dat zich bijvoorbeeld moest aansluiten bij het veldleger voor een campagne, of wanneer er überhaupt niet genoeg reguliere soldaten beschikbaar waren. Ondanks hun irreguliere karakter maakten de waardgelders wel gewoon deel uit van het Staatse leger en vielen ze onder het gezag van de stadhouder.²²¹ In tegenstelling tot de reguliere soldaten, die doorgaans uit het buitenland kwamen, werden waardgelders juist in het binnenland gelicht, doorgaans per stad.²²² Zo lagen er in november 1606 vierhonderd waardgelders uit Amsterdam in Breda.²²³

Inkwartiering en servitiegeld

Door de permanente aanwezigheid van een groot garnizoen in oorlogstijd verwerd Breda tot een echte grensstad waar het leger altijd dominant aanwezig was. De burgers van Breda zagen de aanwezige soldaten echter niet als een bedreiging, zeker niet onder het bewind van Justinus van Nassau. De Spaanse aalmoezenier frater Gregorius de Valentia, die in 1606 in Breda werd vastgehouden, verbaasde zich over de manier waarop de burgers er alles aan deden om bij de militairen in het gevele te komen.²²⁴ Dit werd mede bewerkstelligd doordat de Staten-Generaal servitiegeld beschikbaar stelden voor de inkwartiering van soldaten. Deze regeling was erg bevorderlijk voor de verhouding tussen burgers en militairen in de Republiek, ook in Breda.

---

²²⁰ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 48.

²²¹ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 261.

²²² Japikse, *RSG 9 1596-1597*, 162.

²²³ Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 697.

²²⁴ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 51.

Het servitiegeld was een toelage die bestemd was om de huisvesting van het garnizoen te financieren. Het werd verstrekt aan de magistraat van de desbetreffende garnizoensstad. Deze reikte het dan weer uit aan de burgers bij wie de soldaten ingekwartierd waren, de logiesgevers. Vanaf 1579 stonden de servitiegelden vast; zie tabel 1. De cavalerie kreeg een hogere vergoeding omdat zij hun paarden er ook mee moesten onderhouden. Het servitiegeld werd alleen verstrekt aan ‘oprechte soldaten [...] in vasten dienste vanden Lande sijnde tocht ende wacht doende’ en aan geen ander, dus ook niet aan hun knechten.²²⁵

Rang	Vergoeding infanterie	Vergoeding cavalerie
Kapitein/ritmeester	f 6,-	f 6,80
Luitenant	f 4,-	f 4,80
Vaandrig/cornet	f 5,-	f 5,80
Sergeant	f 1,70	
Korporaal	f 1,50	f 2,-
Soldaat/ruiter	f 1,20	f 1,80

Tabel 1: Servitiegelden naar rang en onderdeel, in guldens per betaalmaand van 32 dagen.

Bron: Griet Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorteeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006) 109.

Het servitiegeld kwam dus als een onkostenvergoeding bovenop de soldij. Dat betekende vaak wel dat als de soldij niet tijdig werd uitbetaald, de stad ook geen servitiegeld ontving. Vaak werden de kosten dan voorgeschoten door de logiesgevers; in sommige gevallen kwamen de soldaten op straat te staan en moesten ze bedelen om rond te komen. Als het servitiegeld echter wel werd uitbetaald, kon het een aardige inkomstenbron vormen voor de logiesgevers. De kosten immers relatief laag. Het reglement op de servitiegelden van 1595 bepaalde dat de troepen alleen onderdak geboden moest worden; anders dan in bijvoorbeeld de Habsburgse gebieden hoefden de logiesgevers niet te voorzien in verwarming, licht, olie, azijn, zout, smout, haver, hooi of stro. Ook hoefden ze geen meubels of servies te leveren buiten een kookpot, en mochten de ruiters geen gras maaien voor hun paarden. Het onderdak zelf viel ook mee: een kapitein behoorde een kamer met twee bedden en een keuken te krijgen. De luitenant, cornet, vaandrig, sergeant en korporaal kregen

²²⁵ Swart, *Krijgsvolk*, 140-141. Vermeesch, *Oorlog*, 107-109. ‘Stukken van de Raad van State inzake het logeren van soldaten en de betaling van het servitiegeld’ (1595). Stadsarchief Breda, afdeling ARC0001, inv. nr. 2422.

een eigen kamer met bed. Gewone soldaten en ruiters moesten met vier of zes man op een kamer slapen, met één bed per twee soldaten. Doordat de kosten voor deze voorzieningen lang niet zo hoog waren als de verstrekte servitiegelden, kon een gezin een aardige duit verdienen aan het huisvesten van soldaten.²²⁶

Het reglement op de servitiegelden van 1595 bepaalde bovendien dat de burgers zelf mochten bepalen hoeveel en welke soldaten zij kwartier verschaften. De magistraat was hier in principe niet bij betrokken; alleen als het garnizoen te groot werd moest ze bijspringen om alles in goede banen te leiden. Dit gaf de burgers een sterke positie: ze konden eisen stellen aan het gedrag en voorkomen van de soldaten. Daarnaast werd, zoals eerder genoemd, het servitiegeld direct aan de logiesgevers uitbetaald. Hierdoor konden de soldaten het niet achterhouden voor hun gastheren. In principe werd het servitiegeld zelfs maandelijks uitbetaald, maar in de praktijk lukte dat lang niet altijd. De stadsbewoners konden dus helemaal zelf kiezen in welke mate ze wilden bijdragen aan de inkwartiering, maar door de gunstige financiële regeling leidde dat niet tot problemen: over het algemeen waren er genoeg burgers die soldaten in huis wilden nemen.²²⁷

Vanzelfsprekend bood deze situatie voldoende mogelijkheden om te frauderen. Het reglement bevatte dan ook bepalingen over de manier waarop de burgers moesten doorgeven welke militairen er bij hen verbleven en op hoeveel servitiegeld ze dus recht hadden. Ook kon de magistraat één of meer kwartiermeesters aanstellen, die minstens iedere twee weken alle logiesgevers af moesten gaan om bij te houden welke soldaten zij in huis hadden. Verder zijn er enige strafmaatregelen opgenomen: zo mogen veroordeelde fraudeurs een jaar lang geen soldaten kwartier geven.²²⁸

Het servitiegeld werd in Breda in ieder geval verstrekt tussen juli 1599 en december 1607. De regeling werd telkens voor enkele maanden voorgezet, afhankelijk van de financiële toestand van de stad en de generaliteit. Na het Bestand werd het ook verstrekt. Over de situatie tijdens het Bestand kon ik niets vinden, maar toen lagen er minder troepen in de stad, waardoor er wellicht een andere regeling kon worden getroffen.²²⁹

---

²²⁶ Swart, *Krijgsvolk*, 140-141. Vermeesch, *Oorlog*, 107-109. ‘Stukken van de Raad van State inzake het logeren van soldaten en de betaling van het servitiegeld’. SAB ARC0001-2422.

²²⁷ Swart, *Krijgsvolk*, 141. Vermeesch, *Oorlog*, 109-110. ‘Stukken van de Raad van State inzake het logeren van soldaten en de betaling van het servitiegeld’. SAB ARC0001-2422.

²²⁸ ‘Stukken van de Raad van State inzake het logeren van soldaten en de betaling van het servitiegeld’. SAB ARC0001-2422.

²²⁹ Japikse, *RSG 10 1598-1599*, 641. Japikse, *RSG 11 1600-1601*, 162, 553. Japikse, *RSG 12 1602-1603*, 152, 176, 487, 499, 511. Pijperman, *RSG 13 1604-1606*, 118, 387, 677, 692. Pijperman, *RSG 14 1607-1609*, 184.

De legertros

Een veelvoorkomend probleem met garnizoenen was dat er naast de soldaten ook een hele legertros meekwam. Deze bestond bijvoorbeeld uit zoetelaars en prostituees, maar ook uit de vrouwen, kinderen en bedienden van de soldaten. De legertros verschaftte essentiële levensmiddelen, goederen en diensten aan het garnizoen. Desondanks was ze een doorn in het oog van veel stadsbesturen en bevelhebbers, omdat de legertros gemakkelijk groter kon worden dan de eenheid waar ze bij hoorde en daardoor een lastig te controleren geheel vormde. Bovendien moesten die mensen ook ergens gehuisvest worden. In tegenstelling tot de Habsburgse overheid hanteerde de Staten-Generaal het beleid dat vrouwen, kinderen en andere aanhang hun eigen onderdak moesten regelen en geen aanspraak konden doen op de magistraat. Voor de soldaten en hun metgezellen was dit natuurlijk erg vervelend, maar voor de steden scheelde het een flinke last. In de praktijk betekende het dat de soldaten het logies van hun aanhang regelden en betaalden. Gezien de vaak penibele financiële situatie van de soldaten was het lastig om voor hen een permanente woning te regelen die losstond van de standplaats van de legereenheid: zelfs als de soldaten geld overhielden (wat zonder de servitiegelden eigenlijk al niet haalbaar was) hoefden de vrouwen niet te verwachten dat ze dat zouden overmaken. De tros moest dan ook altijd volgen waar de troepen gingen.²³⁰

In juli 1595 leidde dit tot een incident in Breda. Verscheidene compagnieën infanterie en cavalerie hadden het garnizoen verlaten om zich bij het veldleger te voegen. De soldaten verkeerden echter in de veronderstelling dat ze spoedig zouden terugkeren en hadden daarom hun vrouwen, kinderen en bezittingen achtergelaten. De troepen bleven echter langer weg dan verwacht, waardoor de achtergebleven vrouwen en kinderen bij de magistraat aanklopten om geld voor hun levensonderhoud te vragen. De magistraat had daar echter niet de middelen voor en vroeg de Staten-Generaal om advies. De Staten-Generaal benadrukten dat de gebruikelijke regeling was dat soldaten altijd tijdelijk in garnizoen werden gelegd. Als de troepen weer uit het garnizoen werden gehaald en hun servitiegelden werden stopgezet, dan diende hun aanhang met hen mee te trekken, of op eigen gelegenheid onderdak te vinden. Bij uitzondering kon daarvan af worden geweken; zo had Maurits in 1594 nog eens voorgesteld om soldatenvrouwen half servitiegeld te betalen als ze gescheiden raakten van hun mannen.²³¹ In dit geval kon er echter geen uitzondering worden gemaakt. De magistraat had dus geen verplichting om de vrouwen en kinderen in hun levensonderhoud te voorzien.²³²

²³⁰ Swart, *Krijgsvolk*, 138-139, 141-142. Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 89.

²³¹ Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 367.

²³² Japikse, *RSG 8 1593-1595*, 64. Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 89.

Ziekenzorg

Zieke en gewonde soldaten werden doorgaans opgenomen in stedelijke gasthuizen. De kosten die hiermee gemoeid waren, kwamen ten laste van de generaliteit. De steden zaten echter niet te springen om het opnemen van zieke soldaten, omdat ze de kosten zelf moesten voorschieten en omdat soldaten nergens echt geliefd waren.²³³ De kosten voor het verblijf in een gasthuis werden wel verrekend met de soldij van de soldaten: er werden vier stuivers per dag voor afgetrokken. Maar dat gebeurde pas achteraf, wanneer ze terugkeerden bij hun compagnie en hun achterstallige soldij ontvingen.²³⁴ Overigens is dat best een fors bedrag: vier stuivers per dag komt bij een betaalmaand van 42 dagen neer op f 8,40. Dat is meer dan de basissoldij van f 8,- per betaalmaand die een Staatse soldaat ontving.²³⁵ Voor de soldaten was het dus bepaald niet voordelig om zich op te laten nemen. Ze zullen het dan ook niet lukraak hebben gedaan.

Breda werd ook met deze taak belast. Zo stuurde Maurits rond 1609 een aantal zieke soldaten uit zijn veldleger naar de stad, om hen te laten ‘gadeslaen en cureren’. De inwoners van de stad kwijten zich naar eigen zeggen vlijtig en getrouwelijk van deze taak, maar de situatie vormde wel een aanzienlijke belasting voor de stad. Er was in Breda geen regulier gasthuis en de aalmoezeniers moesten al hun aandacht en middelen besteden aan de armen van de stad en de zieken uit het garnizoen. Daardoor moesten er voor Maurits’ soldaten allerlei zaken ingekocht worden, zoals hemden, schoenen, kousen en dekens, naast natuurlijk hun dagelijks brood. Bovendien waren er van staatswege geen artsen aangesteld voor het garnizoen. Daardoor moest de magistraat dokters en chirurgijns aanstellen en hen een salaris en de materiaalkosten betalen. Dit alles bracht aanzienlijke kosten met zich mee die de stad eigenlijk niet kon dragen. Daarom vroeg de magistraat een jaar later aan de Raad van State om de extra onkosten te vergoeden.²³⁶ Overigens waren er in 1618 wel een bekwame arts en chirurgijn aangesteld voor het garnizoen die werden betaald door de Staten-Generaal.²³⁷

Muiterijen

Over het algemeen hield het Bredase garnizoen zich rustig. Alleen in 1623 brak er een ernstige

---

²³³ Swart, *Krijgsvolk*, 145-147.

²³⁴ Japikse, *RSG 9 1596-1597*, 470.

²³⁵ Swart, *Krijgsvolk*, 63.

²³⁶ ‘Rekest van de magistraat aan de Raad van State om de extra onkosten in verband met het verzorgen van zieke soldaten te vergoeden. Concept’. SAB ARC0001-2486.

²³⁷ Smit, *RSG 3 1617-1618*, 463.

muiten uit, waarbij Frederik Hendrik met harde hand de orde moest herstellen.²³⁸ Er was namelijk een flinke achterstand ontstaan in de uitbetaling van de soldij. Die werd veroorzaakt doordat Friesland een jaar achterliep met de betaling van zijn bijdrage aan de Generaliteitsgelden. De Staten-Generaal probeerden de Friezen al enige tijd te bewegen tot het overzenden van het geld, maar dat mocht niet baten. Dit veroorzaakte problemen in diverse delen van het leger: zo stond er nog een rekening van *f* 11.477 open voor de wapens van het veldleger. Ook in Breda bleef de soldijbetaling drie maanden uit. Hierop sloegen de garnizoenstroepen in december 1623 aan het muiten: ze weigerden gemonsterd te worden. Alleen op de compagnie van Mombraij, twee Franse en twee Waalse compagnieën kon nog staat worden gemaakt. De overige eisten op grond van het plakkaat van de monstering wekelijks betaald te worden zonder korting op de uitbetaling. Ook de ruiters namen deel aan de muiten. De compagnie van de gouverneur wilde zich alleen tevreden laten stellen met de gage van twee maanden onder de belofte dat de derde vóór de verschijndag van de vierde maand zou worden uitgekeerd.²³⁹

Frederik Hendrik werd, samen met enkele raden van State, naar Breda gezonden om de zaak op te lossen. Zij mochten de gewone soldaten bij wijze van uitleg van het plakkaat op de monstering 5 stuivers per dag aanbieden. Daarvan zou dan 1 stuiver op rekening blijven staan om uitgekeerd te worden op 1 mei van het volgende jaar, wanneer de soldaten kleding gaan kopen. Voor wapens werd niets afgetrokken. Aangezien 1 mei nog even weg was, mochten ze ook aanbieden om de hele 5 stuivers uit te keren en die ene stuiver op 1 mei te verrekenen met de kosten van de kleding. In ieder geval zou de achterstand (die voor gewone soldaten 14 gulden en 5 stuivers bedroeg) voor 1 mei niet worden ingehaald; de afvaardiging kon alleen een hervatting van de uitbetaling aanbieden. Mochten soldaten daar niet mee willen instemmen, dan waren ze vrij om te vertrekken en kregen ze een paspoort en 1 tot 3 gulden mee. Hun openstaande soldij kwam dan wel te vervallen.²⁴⁰

De afvaardiging werd heengezonden op 19 december; op 1 januari 1624 was ze terug om verslag te doen aan de Staten-Generaal. De heren meldden dat het gros van het garnizoen tevreden was met de voorgestelde betaling van 5 stuivers per dag. Dertig à veertig man hadden gevraagd om een paspoort en geld om af te reizen. Honderd man hadden, ‘meer uit domheid dan om formeel te muiten’, getracht een wachtgebouw te overweldigen. Van hen liet de krijgsraad er vier ophangen, twee moesten dat aanzien en een zevende werd gedwongen alle kapiteins om vergiffenis te smeken.

---

²³⁸ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 51.

²³⁹ Roelevink, *RSG 6 1623-1624*, 364, 375, 378, 383.

²⁴⁰ Roelevink, *RSG 6 1623-1624*, 384.

Hierna kon de infanterie worden gemonsterd. Achteraf zijn officieren van alle compagnieën komen verzoeken het gebeurde te vergeten.²⁴¹ De muiterij werd dus opgelost binnen een maand, zonder veel bloedvergieten en zonder overlast naar de burgerij toe. Dat is in deze periode erg netjes: muiterijen gingen doorgaans gepaard met veel geweld tegen muiters, militairen en burgers.²⁴²

De overgang van 1625

Ondanks dat Breda goed verdedigd werd, viel de stad in 1625 toch weer in Habsburgse handen. Dat was, in tegenstelling tot 1590, niet te wijten aan het garnizoen en de gouverneur. Op 27 juli bereikte Maurits voor het eerst nieuws dat de vijand zich opmaakte om Breda of Heusden te belegeren. De magistraat was toen al druk in de weer met de stadsverdediging. Er waren namelijk extra fondsen nodig voor het betalen van het garnizoen en de uitbreidingen aan de vesting. Omdat er al een aantal geruchten de ronde deed, hadden veel stadsbewoners hun geld weggezonden, waardoor de magistraat maar een klein bedrag kon lenen.²⁴³ In de volgende dagen gingen de voorbereidingen verder. De magistraat verzocht de Staten-Generaal om de ijzers te verwijderen van de molens in Baarle, Alphen en Gilze en daar ook de brouwketels en kuipen te vernielen, zodat de vijand er geen gebruik van kon maken. Tevens diende de toevoer naar het vijandelijke leger te worden afgesneden. Verder stelden ze voor om graan uit het Bredase magazijn te verkopen aan de bakkers van de stad. Deze leverden het brood aan de soldaten. Het geld kwam dan via de bakkers weer bij de garnizoensleiding terecht, die het kon gebruiken om leningen te verstrekken waar nodig. Daarnaast wilde de magistraat een afgevaardigde van de burgerij, bijvoorbeeld de drost, plaats laten nemen in de krijgsraad om de belangen van de burgerij te behartigen. Ook zouden de vele vrouwen en kinderen van de soldaten het bevel moeten krijgen om Breda te verlaten. Tenslotte wordt gevraagd om meer compagnieën en edellieden van het geschut voor het garnizoen.²⁴⁴

In 1624 bestond het normale garnizoen van Breda uit zestien compagnieën voetvolk en één compagnie in het kasteel plus vijf afdelingen ruitery, in totaal 1600 man. (Blijkbaar waren het erg kleine compagnieën voetvolk.) Vanwege de oorlogsdreiging waren daar nog acht compagnieën voetvolk aan toegevoegd, dus het totaal zal zijn uitgekomen op zo'n 2200 man. Verder was er een burgerwacht van 1800 man beschikbaar. Voor het garnizoen was er een wintervoorraad aangelegd van 8200 maten tarwe, 2800 maten haver, 3600 pond kaas en 3600 pond stokvis. Aan de burgers

²⁴¹ Roelevink, *RSG 6 1623-1624*, 395.

²⁴² Parker, *Army of Flanders*, 157-176.

²⁴³ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 36.

²⁴⁴ Japikse, *RSG 7 1590-1592*, 39.

van Breda was voor aanvang van het beleg opgedragen om voor eigen gebruik twaalf maanden aan koren in te slaan, zodat ze niet afhankelijk zouden zijn van de garnizoensproviand.²⁴⁵ De wintervoorraad van het garnizoen lijkt groter dan hij was. Het dagelijks rantsoen van een soldaat bestond doorgaans uit anderhalf pond, één pond kaas, vlees of vis en zes pinten bier (of drie pinten wijn).²⁴⁶ Er was dus 7200 pond vlees en vis beschikbaar voor zo'n 2200 man, oftewel genoeg om iets meer dan drie dagen normaal van te eten.

Toen de dreiging van het Habsburgse leger acuter werd, liet Justinus direct versterkingen aanrukken. Bovenop de 25 compagnieën voetvolk die hij al in garnizoen had liggen, kwamen nog eens twintig compagnieën in de stad. Justinus stuurde wel drie afdelingen ruitery weg, omdat de paarden veel aten en 45 compagnieën infanterie plus twee afdelingen cavalerie wel moesten volstaan om de vesting te verdedigen.²⁴⁷ Het garnizoen kwam hiermee op een totaal van vierduizend soldaten.²⁴⁸ Overigens waren er ook nog steeds vrouwen en kinderen van de soldaten in de stad, ondanks de wens van de magistraat. Tussen 30 oktober en 2 november 1624 werd er een opgave gemaakt van de personen en voedselvoorraden die in Breda aanwezig waren. Men telde 6309 burgers, inclusief kinderen, en 6802 soldaten met vrouwen en kinderen. Daarin waren het huishouden van de gouverneur en de personen die in het kasteel, de hoornwerken, hutten en stallen verbleven niet meegerekend. Voor hen waren 11985 veertelen rogge, 130 veertelen tarwe en 7317 veertelen brouwgoed aanwezig. (Een Bredase veertel is gelijk aan 0,805 mud of vier maten.) Verder waren er in het stadsmagazijn 5000 maten koren en 500 ossen aanwezig. Iedere week werden er achttien ossen geslacht; de stad kon er dus 28 weken mee toe.²⁴⁹ De voorraden waren dus flink aangevuld voor de belegering, maar nog steeds verre van oneindig.

Tijdens de belegering (28 augustus 1624-5 juni 1625²⁵⁰) deed de magistraat zijn best om de voedselvoorziening zo goed mogelijk te reguleren. Op 4 september 1624 werd geordonneerd dat de brouwers van de stad (zowel koopbrouwers als huisbrouwers en andere inwoners) niet meer dan drie gulden per ton bier mochten vragen, plus twaalf stuivers statiegeld. Op overtredingen stond een boete van drie gulden, waarvan één gulden naar de heer van Breda ging, één gulden naar de stad en één gulden naar de aanbrenger. Op 14 september werd de ordonnantie uitgebreid: de bieraccijns bedroeg voortaan twintig stuivers per ton. (Denkend aan de onvrede die ontstond toen Haultepenne

²⁴⁵ Hugo, *Het beleg van Breda*, 16.

²⁴⁶ Parker, *Military revolution*, 75.

²⁴⁷ Hugo, *Het beleg van Breda*, 19.

²⁴⁸ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 55. Nimwegen, *'Deser landen krijchsvolck'*, 502.

²⁴⁹ Van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda*, 116.

²⁵⁰ Nimwegen, *'Deser landen krijchsvolck'*, 502.

hetzelfde deed, geeft dit wel aan hoe grimmig de situatie was.) Herbergers, tappers, zoetelaars, gilden en andere bierschenkers mochten niet meer dan een stuiver en een oortje (dus 6,25 cent) per pot vragen. Voor gerst gold een maximumprijs van *f* 3,75 per veertel, voor korte haver was dat *f* 3,50 en voor lange haver *f* 3,-. Boter moest worden vervangen door siroop en honing, die niet meer dan drie stuivers per pond mochten kosten. De inwoners van Breda hielden zich niet aan de verordening, waardoor de magistraat zich gedwongen zag hem op 24 september nogmaals uit te vaardigen. Ditmaal was de boete verhoogd naar vier gulden. Ook werd de maximumprijs van schapenvlees vastgesteld op zes stuivers per pond en die van varkensvlees op vijf stuivers per pond.²⁵¹

Zo ging het gedurende de hele belegering door. Desondanks werd de situatie langzaam onhoudbaar. Op 2 mei 1625 besloot de krijgsraad om het brood voortaan alleen op rantsoen uit te delen. Dat leverde echter zoveel onrust op dat de regeling drie weken later weer werd teruggedraaid.²⁵² Het maakte uiteindelijk niet veel uit: op 2 juni moest Justinus de stad overgeven, gedwongen door voedselgebrek. De verdedigers van de stad hadden zich kranig geweerd, maar ze waren niet in staat om zelf het beleg te breken; daarvoor moesten ze de interventie van het Staatse leger afwachten. Die kwam echter niet. Maurits probeerde Spinola's leger weg te lokken door manoeuvres uit te voeren in de omgeving van de stad. Spinola had zich echter goed ingegraven met een circumvallatielinie en liet zich niet uit de tent lokken. Na Maurits' plotselinge overlijden op 23 april 1625 wisten de Staten-Generaal geen nieuw offensief op touw te zetten. Frederik Hendrik nam het commando over het Staatse leger over, maar ontbeerde nog de ervaring om deze situatie op te lossen. Breda viel dus kort na Maurits overlijden. Spinola stond het garnizoen een vrije aftocht toe.²⁵³

Het Staatse garnizoen verliet Breda en trok naar Geertruidenberg, waar het werd geïnspecteerd door Frederik Hendrik. Het telde toen nog ongeveer drieduizend gezonde soldaten, achthonderd zieken en twee afdelingen ruiters.²⁵⁴ Op 10 juli deed Justinus verslag aan de Raad van State over het beleg. Hij zette uiteen hoe de wacht, de fortificatie, het voedsel en de financiën in

²⁵¹ 'Ordonnanties van het stadsbestuur, uitgevaardigd in de periode van de belegering door de Spaanse veldheer Spinola. Concepten en minuten' (1624-1625). Stadsarchief Breda, afdeling ARC0001, inv. nr. 2529.

²⁵² 'Ordonnanties van het stadsbestuur, uitgevaardigd in de periode van de belegering door de Spaanse veldheer Spinola. Concepten en minuten' (1624-1625). SAB, inv. nr. ARC0001-2529.

²⁵³ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 55. Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 263.

²⁵⁴ J. Roelevink ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 7, 1 juli 1624-31 december 1625* (Den Haag 1994) 409.

Breda geregeld waren. Daarnaast beschreef hij hoe hij moest onderhandelen zonder nog iets te kunnen doen en dat bij de aftocht het laatste brood in de oven lag. De Raad van State bedankte Justinus voor zijn inspanningen en goede diensten.²⁵⁵

In tegenstelling tot de veroveringen van 1581 en 1590, toen er bij de verdediging van de stad opzichtig fouten werden gemaakt, viel het garnizoen en de magistraat in 1625 dus weinig te verwijten. Wellicht had Justinus van tevoren meer voorraden kunnen inslaan om zo het beleg langer vol te houden, maar het Staatse leger was zo onmachtig om Breda te ontzetten dat het waarschijnlijk niet had uitgemaakt.

Besluit

Al met al verliep de periode 1590-1625 vrij goed voor Breda. Over het algemeen was er sprake van een redelijk vlotte samenwerking tussen de magistraat, de gouverneur en de nationale overheid. Daarbij was er sprake van een wederzijds gevoel dat Breda thuishoorde binnen de Republiek: er bestond weinig wantrouwen tussen de stad en de Generaliteit. Zelfs de katholieken konden in relatieve vrijheid hun godsdienst belijden en deelnemen aan het maatschappelijk leven, waaronder zelfs het bestuur van de stad. Dit werd versterkt door de persoonlijke band tussen het geslacht Van Nassau en de baronie van Breda. De stad ervoer wel een gebrek aan directe inspraak in het landsbestuur, maar dat was een probleem waar alle steden in de generaliteitslanden mee kampten. Desondanks wist de magistraat zich nog aardig te laten gelden bij de Staten-Generaal.

Het garnizoen werd geleid door twee competente gouverneurs. Er waren dan ook weinig problemen tussen de soldaten en de burgers. Dit werd mede bevorderd doordat de Staten-Generaal regelingen instelden met betrekking tot de financiering en inkwartiering van het garnizoen die in de eerste plaats het belang van de burgers dienden. Ondanks de voortdurende wisselingen binnen het garnizoen werd de orde redelijk constant gehandhaafd; muiterijen waren een uitzondering.

Het landsbestuur hechtte aan de verdediging van de stad. Enerzijds was dat een zegen: de magistraat deed er alles aan om de stad niet weer in Habsburgse handen te laten vallen en kreeg daarin voldoende steun van de Generaliteit. Anderzijds bracht dat vaak wel erg hoge kosten met zich mee, waarin de stad niet zelden een groter deel moest dragen dan ze eigenlijk wilde. Ook werd de burgerwacht weer ingesteld.

Dit alles leidde tot een lange en stabiele bestuursperiode van de Republiek in Breda. Hieraan kwam een einde door de verovering van 1625, ondanks dat de stad er alles aan deed om het beleg te weerstaan. Spinola bleek echter onstuitbaar.

---

²⁵⁵ Roelevink, *RSG 7 1624-1625*, 454.

3. De tweede Habsburgse periode, 1625-1637

Kort na de verovering, op 12 juni, vond de intocht van aartshertogin Isabella²⁵⁶ plaats. Zij zou ruim drie weken in Breda blijven. Volgens de gezant van Venetië in de Republiek kwam dit doordat de Habsburgse soldaten haar niet wilden laten vertrekken voordat hun soldij was uitbetaald. Dat ging ongetwijfeld moeilijk, want de belegering had de geldkoffers in Brussel aardig uitgeput. Om haar bezoek aan Breda te bekostigen had de Infante geld moeten lenen bij Antwerpse financiers tegen dertig procent rente.²⁵⁷ Nu was Venetië een bondgenoot van de Republiek, dus we mogen ervan uitgaan dat hun verslag van de situatie enigszins gekleurd was. In ieder geval nam de Infante de nodige tijd om orde op zaken te stellen, en dat was ook nodig, want de verovering bracht veel veranderingen met zich mee.

Emigratie en religieuze tolerantie

Na de gematigde religieuze tolerantie onder het Staatse bestuur verwachtten veel inwoners van Breda dat het Habsburgse landsbestuur weer met harde hand zou optreden tegen de protestanten. Veel burgers ontvluchtten dan ook de stad. Onder hen waren ook katholieken die zich blijkbaar liever aan Staatse zijde bevonden. Volgens een wat overdreven schatting van de secretaris van de Brusselse nuntiatuur, Flacchio, was de exodus zo omvangrijk dat er slechts tweeduizend inwoners overbleven. Maar, zo voegde hij eraan toe, Breda was nu wel gezuiverd van de slechte elementen. In 1631 was de stad nog niet hersteld: meer dan zeventienhonderd huizen stonden leeg en volgens een in dat jaar verrichte volkstelling telde de stad slechts 2702 inwoners.²⁵⁸ In 1625 kon Breda nog 1800 weerbare mannen optrommelen, wat suggereert dat het aantal inwoners twee à drie keer zo groot moet zijn geweest. Dat is dus een enorme krimp.

Aangezien het blijkbaar makkelijk genoeg was om de stad te verlaten, mogen we ervan uitgaan dat de meeste mensen die achterbleven dat vrijwillig deden. Desondanks betoonde Isabella en de Brusselse regering zich nogal wantrouwend jegens de inwoners van de stad. De magistratuur diende voortaan gevuld te worden met koningsgezinde katholieken. Katholieken waren er genoeg, maar betrouwbare raadsleden lieten zich moeilijk vinden, klaagde de nieuwbakken gouverneur.

---

²⁵⁶ Aartshertogin Isabella van Spanje (1566-1633), ook bekend als de Infante. Ze was getrouwd met aartshertog Albertus van Oostenrijk (1559-1621). Vanaf 1598 tot hun dood waren de aartshertogen de landvoogden van de Zuidelijke Nederlanden.

²⁵⁷ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 57.

²⁵⁸ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 57.

Toen in 1629 na de val van 's-Hertogenbosch een aantal Bosschenaren naar Breda vluchtte, werden er voor hen direct zetels vrijgemaakt in de magistratuur.²⁵⁹ Dit suggereert dat er nog steeds te weinig geschikte kandidaten beschikbaar waren en dat er sprake bleef van een wederzijds wantrouwen tussen de magistratuur en het landsbestuur in Brussel.

De leenheer

Sinds 1618 was Maurits de baron van Breda. Na de verovering kon hij natuurlijk niet langer de stad bezoeken om zijn heerlijke taken uit te voeren, zoals het verzetten van de wet. Daarom stuurde Brussel ieder jaar rond de datum van de overgang (2 juni) een lid van de Raad van Brabant naar Breda. Die afgevaardigde nam de heerlijke taken waar: het vernieuwen van de magistratuur, het afhoren van de rekening, et cetera. Al spoedig diende zich echter een pretendent aan voor de baronstitel: Jan VIII van Nassau-Siegen (1583-1638), kleinzoon van Jan de Oude, de broer van Willem van Oranje, en dus een achterneef van Maurits. Hij was in 1613 overgegaan tot het katholicisme en daarmee de naaste katholieke kandidaat van Nassaus bloed voor deze titel en de bijbehorende goederen. Filips IV²⁶⁰ meende echter als hertog van Brabant meer recht te hebben op de Baronie en plaatste zich tegenover Jan. De zaak werd voor de Raad van Brabant gebracht, die na een langdurig proces in 1629 de Baronie aan Jan toeweest. Filips bleef als hertog natuurlijk wel de leenheer van Jan.

De magistratuur erkende Jan als leenheer en in 1630 deed hij zijn intocht in de stad. Hij zou tot de overgang in 1637 de leenheer blijven, maar Jan was in die tijd nauwelijks merkbaar aanwezig. Ieder jaar stuurde hij een afgezant mee met de gouvernementsambtenaar die de vernieuwing van de magistratuur verzorgde. Verder liet hij zich geheel niet gelden.²⁶¹ Vermoedelijk zal hij de titel dan ook vooral willen hebben verkrijgen vanwege de inkomsten die hij uit zijn nieuwe bezittingen kon halen; als graaf van Nassau-Siegen had hij genoeg andere bezigheden. Dat betekent dat in deze periode de gouverneurs een grotere rol hadden als vertegenwoordigers van de Staten-Generaal in Brussel dan Héraugières en Justinus in hun tijd.

De verhouding tot het landsbestuur

Na de verovering maakte Breda weer deel uit van het hertogdom Brabant, dat een reguliere

---

²⁵⁹ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 58.

²⁶⁰ Filips IV (1605-1665) was vanaf 1621 heerser van het Habsburgse rijk. Hij was onder andere koning van Spanje en landsheer van de Nederlanden.

²⁶¹ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 59.

vertegenwoordiging had in de Staten-Generaal in Brussel. Via de Staten van Brabant kon Breda dus invloed uitoefenen op het landsbestuur. Dat was een aanzienlijk sterkere positie dan de stad had binnen de Republiek: het Staatse deel van Brabant was een generaliteitsland en had geen vertegenwoordiging in de Staten-Generaal in Den Haag.²⁶²

Dat Breda meer inspraak genoot, was bijvoorbeeld zichtbaar bij de vredesonderhandelingen van 1632-1633 tussen de Republiek en het Habsburgs gezag. Eén van de opties die toen op tafel lag, was het ruilen van Breda tegen het in Staatse handen zijnde Pernambuco in Brazilië en een toegift van 500.000 daalders. De magistraat van Breda kreeg lucht van deze onderhandelingen en gaf haar eigen eisen door aan de Staten-Generaal in Brussel: bij een eventuele overgang moesten de schout en de magistraat gehandhaafd worden. Ook mochten er alleen katholieken in het stadsbestuur plaatsnemen. Deze voorwaarden werden ook door de Habsburgse afgezanten op tafel gelegd. Voor de Republiek was dit echter geen acceptabel aanbod; er kwam dan ook niets uit de onderhandelingen.²⁶³

De gouverneurs

Na de verovering stelde Isabella de Bourgondische edelman Claude de Rye, baron van Balançon (1576-1648) aan als de nieuwe gouverneur van Breda. Hij had zich tijdens het beleg bijzonder onderscheiden als *maestro de campo* van een Bourgondische *tercio*. De Balançon vervulde die functie al sinds 1602 en had daarin al een aantal successen geboekt. Juist vanwege die ervaring werd De Balançon aangesteld om Breda veilig te stellen voor de koning. Hij zou echter niet al te lang deze rol vervullen: in 1630 werd De Balançon benoemd tot lid van de Opperste Oorlogsraad en *maître général* van de artillerie van het Vlaamse leger. In die hoedanigheid voerde hij nog een aantal militaire operaties uit, tot hij in 1638 lid werd van de Oorlogsraad in Brussel. De Balançon werd opgevolgd als gouverneur van Breda door Jean de Maisières, heer van Vallon en Chaux (1631-1636) en Gomare de Fourdin (1636-1637).²⁶⁴

De Balançon vervulde het gouverneurschap naar verwachting en toonde zich een krachtig bestuurder. Tussen Den Haag en Brussel ontstond een twist omtrent de soevereiniteit over de Baronie van Breda, en na de verovering van Den Bosch in 1629 ook de Meierij van 's-Hertogenbosch. Den Haag beweerde enerzijds dat de Meierij haar toekwam omdat ze 's-Hertogenbosch bezat, en de stad en het omringende gebied van nature bij elkaar horen.

---

²⁶² Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 59.

²⁶³ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 65.

²⁶⁴ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 57, 60.

Anderzijds stelde ze ook dat de Baronie nog gewoon Staats gebied was, ondanks dat Breda in Habsburgse handen was gevallen. Brussel beweerde natuurlijk het omgekeerde. Dit wordt ook wel het retorsie-tijdvak genoemd. In de praktijk betekende het dat beide partijen de Baronie en de Meierij opeisten als hun bezit en de inspanningen van de tegenpartij zoveel mogelijk tegenwerkten. Voortdurend lieten De Balançon en zijn opvolgers ruitertochten uitvoeren in Staats gebied om contributie te heffen, ambtenaren en predikanten gevangen te nemen en de Staatse inspanningen waar mogelijk te beletten. Zo klaagden in oktober 1625 de dominees van Oosterhout en Leur al dat ze door soldaten uit Breda werden bedreigd, gevangengenomen en mishandeld.²⁶⁵ Breda werd zo de uitvalsbasis voor de Habsburgse operaties in de Meierij en de omliggende gebieden.²⁶⁶

De Republiek deed verscheidene pogingen om Breda weer terug te veroveren. Zo liet De Balançon in mei 1627 een kapitein van de *corridori* (bereden verkenningstroepen) arresteren onder de verdenking dat hij Breda had willen overgeven aan Staatse troepen. De kapitein, een Waal bij name van Pleuris of Pleuriz, was in het geheim naar Holland gereisd om daar contacten te leggen. Verder had hij een huis bij de stadsmuur gehuurd. Zijn plannen waren bij toeval aan het licht gekomen. De Balançon bleef alert, zeker toen Breda na de val van 's-Hertogenbosch nog meer blootgesteld werd aan de Staatse agressie. Zo werd er in juli 1630 een leger van zesduizend man samengetrokken om Breda aan te vallen. De Balançon werd hier echter tijdig van op de hoogte gebracht, waardoor hij de nodige voorzorgsmaatregelen kon nemen. Toen de Staatse commandanten dit bemerkten, en bovendien bleek dat er vanuit de stad geen steun kwam voor de Staatse troepen, werd de operatie afgeblazen. In augustus 1630 werd er nog een poging gedaan om pamfletten met pro-Staatse propaganda te verspreiden, maar dat strandde ook op de onwil van de bevolking. Een Bossche vrouw moest de pamfletten afgeven bij een Bredase schoenmaker, die dan de verdere verspreiding zou verzorgen. Ze gaf de zaak echter aan bij de magistraat. Dit laat zien dat de meesten van de burgers die waren achtergebleven in Breda dat deden omdat ze koningsgezind waren en het Habsburgse gouvernement steunden.²⁶⁷

Toen De Balançon in 1631 het gouverneurschap opgaf omwille van zijn promotie, werd hij dus opgevolgd door Jean de Maisières. De Maisières had carrière gemaakt in het Habsburgse leger: hij was opgeklommen van sergeant-majoor tot *maestro de campo* van een Waalse *tercio*. Verder was hij eerder al gouverneur geweest van Frankenthal en Düren in Duitsland. Deze ervaring zorgde

²⁶⁵ Roelevink, *RSG 7 1624-1625*, 563, 579

²⁶⁶ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 60-62. V.A.M. Beermann, *Stad en meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648. Een episode uit het laatste stadium van de Tachtigjarige Oorlog* (Nijmegen 1940) 12.

²⁶⁷ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 62-64.

er ongetwijfeld voor dat Jean de Maisières goed voorbereid was op zijn functie in Breda. De Maisières heeft zijn ervaring vooral kunnen inzetten bij operaties in Staats gebied. Tijdens zijn gouvernement werd Breda slechts één keer bedreigd, in 1634. Frederik Hendrik trok toen op tegen de stad om de Spaanse aanvoerder Aytona²⁶⁸, die Maastricht bedreigde, weg te lokken. Toen Aytona inderdaad wegtrok van Maastricht, brak Frederik Hendrik ook direct op, nog voordat hij een formele belegering had kunnen beginnen. Verder heeft de Republiek het Jean de Masières niet moeilijk gemaakt. Kort na 25 juni 1636 kwam hij te overlijden.²⁶⁹

Hij werd opgevolgd door Gomare de Fourdin. De Waalse De Fourdin was eveneens *maestro de campo* van een *tercio*. In die rol voerde hij het bevel over de verdedigingstroepen van de Gelderse vesting Schenkenschans toen die in 1635-1636 werd belegerd door Frederik Hendrik. Op 29 april 1636, na een beleg van negen maanden, moest De Fourdin de vesting overgeven. Pikant natuurlijk, aangezien ze een jaar later weer tegenover elkaar zouden staan in een vergelijkbare situatie met een vergelijkbare uitkomst. Vanwege zijn rang en ervaring zal Gomare de Fourdin een goede kandidaat zijn geweest om de overleden Jean de Maisières op te volgen. De Fourdin had enkele familieleden in de stad en was als gouverneur populair bij de burgerij.²⁷⁰

Omvang en nationaliteit van het garnizoen

Breda kreeg een aanzienlijke rol in de Habsburgse strategie. Enerzijds was de stad een belangrijke schakel in de verdedigingslinie aan de noordgrens; anderzijds werd ze de uitvalsbasis voor operaties tot ver in Staats gebied. Er werd dan ook een flink garnizoen in gelegerd: 3000 man voetvolk en zeven cornetten paarden. Na de val van 's-Hertogenbosch werd dit aantal nog verder uitgebreid, tot 4000 man infanterie en 700 ruiters in 1634. Dat zijn dus bijna tweemaal zoveel soldaten als de stad inwoners had. In deze periode was er ook nog een burgerwacht actief, maar die telde meestal niet meer dan vier vendels.²⁷¹

Dit grote aantal soldaten vormde een aanzienlijke belasting voor de burgerij. In december 1633 stuurde de magistraat van Breda een afvaardiging naar Aytona. De aanleiding was dat er in

---

²⁶⁸ Francisco de Moncada y Moncada, markies van Aytona (1586-1635). Sinds 1632 was hij opperbevelhebber van alle troepen in de Spaanse Nederlanden. In 1633-1634 was hij kortstondig interim-gouverneur van de Spaanse Nederlanden.

²⁶⁹ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 64. Rodovid, 'Jean de Maisières d. après 1636' <<http://fr.rodovid.org/wk/Personne:420931>> 2017-05-02.

²⁷⁰ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 65.

²⁷¹ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 60.

juni van dat jaar een regiment Ieren onder leiding van *maestro de campo* Tiron in Breda was gelegerd. Deze eenheid kwam bovenop de vier regimenten, zeven vrije compagnieën (waarvan drie op Duitse voet, dat wil zeggen zo'n driehonderd man groot), acht compagnieën paarden, twee compagnieën bootgezellen, kanonniërs, mineurs en ondersteunend personeel die al in Breda aanwezig waren. Volgens de magistraat waren dit veel meer soldaten dan de burgerij kon onderhouden en verlieten hierdoor veel burgers de stad. Het stadsbestuur dreigde op te stappen als er geen verandering in zou komen.²⁷² Ik weet niet welke reactie hierop is gekomen, maar gezien het aantal soldaten dat in 1634 nog in het garnizoen lag, lijkt er weinig te zijn veranderd.

Aangezien alle gouverneurs Walen waren, is het waarschijnlijk dat er veel Waalse soldaten in het garnizoen lagen. Dat sluit ook aan bij de staat van het leger van Vlaanderen in die periode. In 1627 en 1633 telde het pakweg twee Spaanse *tercios* en één Italiaanse, Bourgondische en Britse. De bulk van het leger werd echter gevormd door Walen (zo'n 40%) en Duitsers (20 à 30%).²⁷³ Aangezien de Spanjaarden en Italianen in de eerste plaats nodig waren voor het veldleger, is het logisch om de garnizoenen te vullen met Walen en Duitsers. Bovendien werd Breda minder vaak dan in de jaren 1580 bedreigd door het Staatse veldleger.

Inkwartiering en barakken

In de eerste jaren na de verovering werd het garnizoen gewoon ingekwartierd in burgerwoningen. Dat leverde echter de nodige problemen op. Enerzijds was er betaling van servitiegeld beloofd, à *f* 2000 per maand. Die bleef echter uit. Anderzijds werden de ter beschikking gestelde huizen vrijwel gesloopt door de weinig gedisciplineerde soldaten: na drie jaar hadden ze al twee- à driehonderd huizen totaal verwoest. De eigenaars van de huizen waren veelal eerder geneigd om de stad te verlaten dan om hun beschadigde eigendommen te herstellen.

Dit leverde natuurlijk de nodige problemen op voor de stad. Na de verovering waren er al veel burgers weggetrokken. Als het zo zou doorgaan, zou de stad veranderen in een fort zonder burgerij, schreef de magistraat aan de landvoogd, aartshertogin Isabella. Daarom drong het stadsbestuur aan op de bouw van speciale barakken. Hierin werd het gesteund door gouverneur De Balançon, die in een brief aan Isabella de vrees uitsprak dat erop den duur geen huizen meer over zouden zijn om het garnizoen in te herbergen. Uit een brief van de procureur G. van Ghilze te

---

²⁷² 'Commissie en instructie voor een deputatie van de stad naar de regering te Brussel inzake de te zware belasting van de stad door het garnizoen' (1633). Stadsarchief Breda, afdeling ARC0001, inv. nr. 2490.

²⁷³ Parker, *Army of Flanders*, 231.

Brussel van 1 maart 1628 blijkt dat hun noodkreet zeker serieus werd genomen, maar dat de kosten een groot probleem vormden.²⁷⁴ Die lagen dan ook erg hoog. In 1629 werd op instructie van De Balançon en de Raad van Brabant een inventarisatie gemaakt van de mogelijkheden, waarbij gekeken werd naar zowel het ombouwen van bestaande panden tot barakken als het bouwen van geheel nieuwe barakken. De totale kosten van het kopen van de grond, het ombouwen van bestaande panden en het bouwen van nieuwe panden werd geschat op *f* 195.727. Die moesten dan onderdak bieden aan 5022 soldaten.²⁷⁵ Dit plan werd uiteindelijk deels aangenomen: Isabella gaf in februari 1630 de magistraat toestemming om een lening van 25.000 pond Vlaams (ongeveer *f* 150.000) af te sluiten ter bekostiging van de bouw van barakken.²⁷⁶

Dit paste in het beleid van de aartshertogen. Albertus was zowel landvoogd van de Spaanse Nederlanden als kapitein-generaal van het Habsburgse leger daar. Hij moest dan ook een goede balans vinden tussen de belangen van de burgerij en de oorlogsinspanningen. Eén van de aspecten die hij trachtte te verbeteren was de manier waarop soldaten onderdak geboden werd. De inkwartiering vormde immers over de gehele linie een zware belasting voor de bevolking. Ondanks tegenstand vanuit Madrid stond Albertus toe dat de inkwartieringsplicht kon worden afgekocht met een geldbedrag. Ook lieten de aartshertogen in de jaren 1610 en 1620 barakken bouwen in een aantal garnizoenssteden. Dit waren zowel de gewone barakken, met kamers die plaats boden aan vier personen die in twee bedden sliepen (vier alleenstaande of twee getrouwde soldaten), als dubbele barakken, met kamers die vier bedden voor acht personen bevatten. Iedere barak had vier kamers; enkelbarakken boden dus plaats aan zestien mensen, dubbelbarakken aan 32 man. Deze barakken waren expliciet bestemd voor garnizoenssoldaten die tot dan toe bij burgers thuis waren ingekwartierd, en dus niet voor soldaten uit het veldleger.²⁷⁷

Barakken boden meer voordelen dan alleen het ontlasten van de burgerbevolking. Ze waren goed voor het moreel van de soldaten, omdat de inkwartiering vaak leidde tot conflicten en ongemakkelijke situaties met de logiesgevers. Voor de officieren was het makkelijker om de orde te handhaven als alle soldaten in hetzelfde complex gehuisvest waren. Bovendien konden de barakken op strategische plaatsen gebouwd worden, bijvoorbeeld bij de hoofdboorten, waardoor de soldaten

---

²⁷⁴ ‘Missive van de procureur G. van Ghilze te Brussel over de waarneming van de belangen der stad inzake de barakken en de Brabantse Landtol’ (1628). Stadsarchief Breda, afdeling ARC0001, inv. nr. 2572.

²⁷⁵ ‘Rapport over de geschiktheid van enige plaatsen voor de bouw van barakken voor het garnizoen’ (1629). Stadsarchief Breda, afdeling ARC0001, inv. nr. 2573.

²⁷⁶ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 60.

²⁷⁷ Alma, *Barakkencomplex Sint-Catharinadal*, 34. Parker, *Army of Flanders*, 140.

sneller gemobiliseerd konden worden bij een aanval.²⁷⁸

Zoals gezegd werd er in 1629 een inventarisatie uitgevoerd van de mogelijkheden voor het bouwen van barakken. Aansluitend hierop zijn er in de periode 1630-1638 meerdere bestekken opgemaakt voor de aanbesteding van de bouw; hieruit blijkt dat er drie complexen zouden worden gebouwd. Dat deze ook daadwerkelijk zijn uitgevoerd, blijkt uit een *Brackbouck* ('barakkenboek') uit 1646 dat een overzicht geeft van de barakkencomplexen die op dat moment aanwezig zijn in de stad. De situatie in 1646 blijkt echter wel te verschillen van de bestekken uit 1630:

- Het grootste complex werd gevormd door de Hooge Barakken, die werden gebouwd tussen het Nonnenveld, de Keyserstraat en de Akkerstraat. Hier werden 46 dubbelbarakken en een aantal onbenoemde barakken besteken die onderdak moesten bieden aan 1842 soldaten. De kosten van dit complex werden geschat op *f* 72.630. In 1646 stonden hier 170 barakken. Vermoedelijk waren dat enkele barakken, dus dat betekent dat hier 2720 man gehuisvest konden worden. Ze waren twee verdiepingen hoog; vandaar dat ze de Hooge Barakken werden genoemd.
- Verder werden er bij het Gasthuiseinde, tussen de Heystraat en de Bospoort, 33 enkelbarakken gepland voor 528 soldaten. De kosten hiervan werden geraamd op *f* 20.950. In 1646 stonden hier 74 barakken, die dus plaats konden bieden aan 1184 man.
- Ten slotte werden tussen het riviertje de Donk en de stadswal de Donkse barakken gebouwd. Er werden acht dubbelbarakken en 25 enkelbarakken besteken.²⁷⁹ Bovendien werd er een aantal huizen gekocht en verbouwd. Samen moesten ze zo'n 750 man moeten huisvesten. De kosten hiervan werden geschat op *f* 25.497. In 1646 stonden hier uiteindelijk 28 barakken. Vermoedelijk waren dit weer enkele barakken, die dus plaats boden aan 448 man. De Donkse barakken lagen aan de noordwestzijde van de stad, de andere twee aan de zuidoostkant.²⁸⁰

Er zijn dus wel de nodige verschillen tussen de bestekken en de situatie in 1646. Na de overgang van 1637 werd er nog een aantal barakken gebouwd; waarschijnlijk is dat deels de oorzaak ervan. Ook zou het natuurlijk gewoon kunnen dat de plannen zijn veranderd, maar dat de nieuwe

---

²⁷⁸ Alma, *Barakkencomplex Sint-Catharinadal*, 22.

²⁷⁹ In de inventarisatie (SAB 2573) staat dat er 25 dubbelbarakken moeten worden gebouwd die tezamen plaats moesten bieden aan 640 man. Dat kan echter niet kloppen. Allereerst zouden ze plaats moeten bieden aan 32 bewoners per stuk, dus achthonderd in totaal. Bovendien boden de acht dubbelbarakken en de huizen al plaats aan zo'n 350 man. Alles bij elkaar zou je dan uitkomen op 1150 bewoners. Als je echter uitgaat van 25 enkelbarakken i.p.v. dubbelbarakken, dan kom je uit op 750 bewoners, en dat klopt met de andere cijfers uit de bron. Ik denk dat dit gewoon een schrijffout is geweest. Alma heeft echter de cijfers uit de inventarisatie letterlijk overgenomen in zijn werk.

²⁸⁰ Alma, *Barakkencomplex Sint-Catharinadal*, 33-39, 86-87.

bestekken niet bewaard zijn gebleven. In ieder geval acht ik het waarschijnlijk dat de barakken die in het *Brackbouck* worden vermeld zijn gebouwd in de periode 1630-1637.

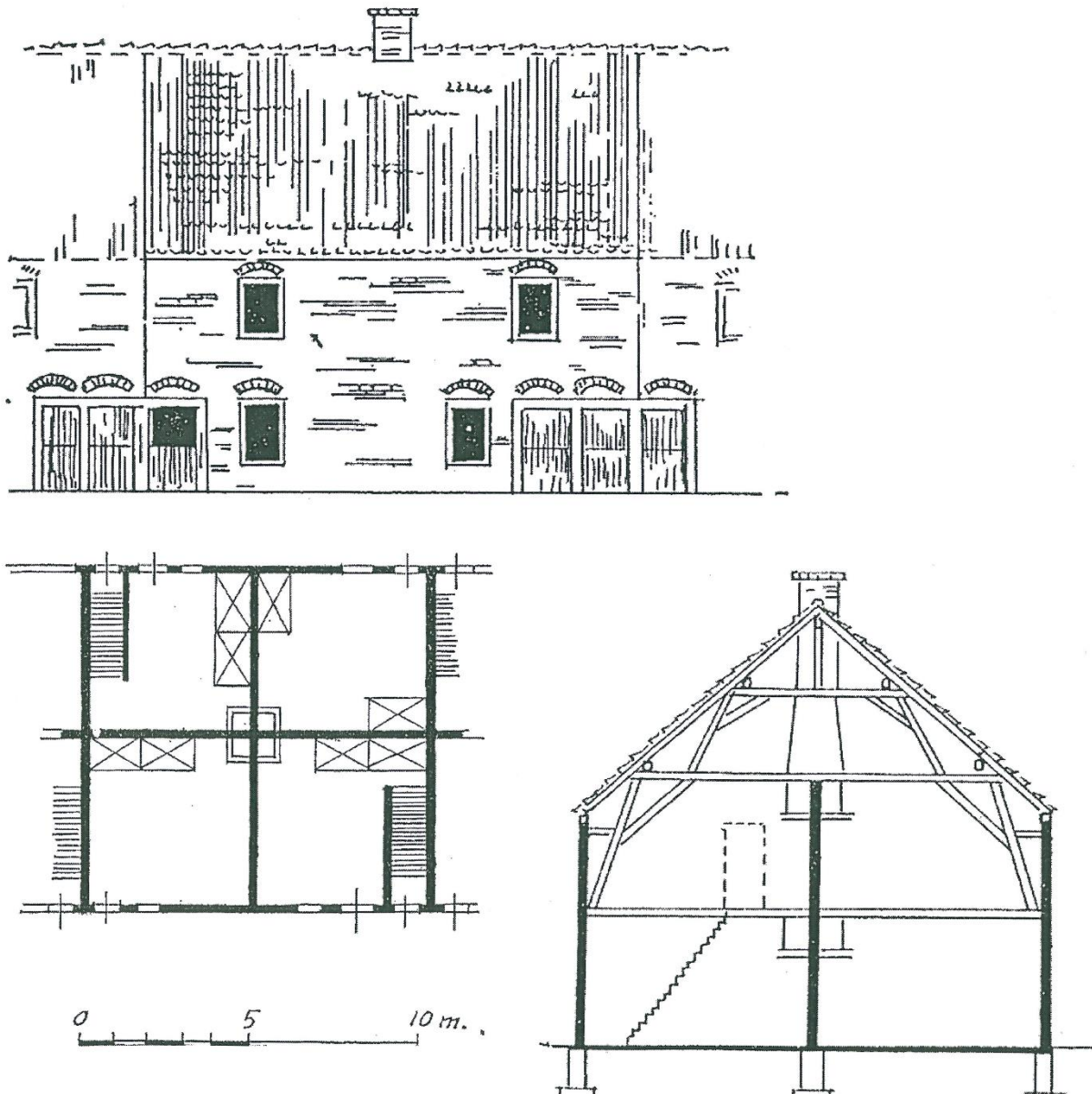
De geschatte totale kosten van de werkzaamheden die daadwerkelijk uitgevoerd werden kwamen dus uit op *f* 119.077. Dat is flink minder dan de *f* 150.000 die de stad mocht lenen van Isabella. Wellicht hield de magistraat rekening met een financiële tegenvaller. De bouwwerkzaamheden werden openbaar aanbesteed door de magistraat; dat kan altijd minder voordelig uitpakken dan verwacht. Bovendien werden de timmerlieden niet alleen aangenomen voor het maken van de gebouwen zelf, maar ook voor het vervaardigen van het meubilair: per enkele barak twee bedsteden, een tafel met twee houten banken en een kast. Wellicht waren die niet meegerekend in de kosten van de bouw van de barakken, waardoor de totale kosten dus sowieso hoger zouden uitvallen.²⁸¹ Hoe dan ook: de barakken kwamen er en ze boden plaats aan zo'n 4350 man. Dat was vrijwel voldoende om het gehele garnizoen te huisvesten, dus ze zijn zeker geslaagd als oplossing voor het huisvestingsprobleem.

Om een beeld te krijgen van hoe zo'n barak er in de praktijk uitzag, kunnen we een nadere blik werpen op het complex aan de Akkerstraat, de Hooge barakken (zie afbeelding 23). Het complex bestond uit woningen die rug-aan-rug waren gebouwd. Ze bestonden uit een beneden- en bovenverdieping en hadden een zadeldak. Om de twee woningen werd er een zijtopgevel gebouwd die als brandmuur diende; de andere scheidingsmuren zullen van hout zijn geweest. Hierdoor ontstonden eenheden van vier beneden- en vier bovenkamers. Bij elke eenheid was de gevelbreedte 34 voet (10,5 meter) en de hoogte onder de kap 15 voet (3,2 meter). De benedenkamers waren 2,5 meter hoog. De bovenkamers waren dat ook, maar de muur ging maar tot 1,7 meter; de ruimte daarboven was uitgespaard in de kap. Boven de bovenverdieping was nog een zolder. Iedere kamer was 16 voet in het vierkant (dus 4,5 bij 4,5 meter) en was voorzien van een schouw in de hoek, twee bedsteden, een kast, een tafel en twee banken. De ingangen zaten telkens met drie bij elkaar, met achter de middelste een trap naar de bovenverdieping. Ten slotte was iedere kamer nog voorzien van een raam van 3 voet hoog en 2 voet breed (85 bij 55 centimeter). Van dit type werden er aan de Akkerstraat 128 barakken gebouwd, die aanbesteed werden voor *f* 1676.²⁸²

---

²⁸¹ Alma, *Barakkencomplex Sint-Catharinadal*, 36.

²⁸² C. J. A. C. Peeters, 'Militaire gebouwen in Breda' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 25 (1972), 8. Alma, *Barakkencomplex Sint-Catharinadal*, 38-39.

Afbeelding 23: Barakken van het complex aan de Akkerstraat.

Boven: vooraanzicht. Linksonder: indeling. Rechtsonder: doorsnede.

Bron: Xander Alma, ErfgoedRapport Breda 8. Barakkencomplex Sint-Catharinadal te Breda. Een onderzoek naar 17e-eeuwse soldaatbarakken (Breda 2005) 38.

Ziekenzorg

De ziekenzorg binnen het leger van de Zuidelijke Nederlanden was redelijk centraal geregeld. In 1585 werd er in Mechelen een groot militair hospitaal gevestigd dat, met uitzondering van de periode 1611-1617, permanent geopend was. De voorzieningen waren erg uitgebreid: in 1637 huisvestte het vijf gebouwen tellende complex een wasserij, bakkerij, brouwerij en stallen, benevens 330 bedden voor invaliden. Het ziekenhuis werd bemand door zeven dokters en acht

chirurgijns, geassisteerd door leerlingen, kapelaans en studenten, tezamen 58 man. De kosten hiervan werden door het leger gedragen. De medische zorg die in dit hospitaal geboden werd, was waarschijnlijk de beste van Europa.²⁸³

Het ziekenhuis te Mechelen was vooral bedoeld om het veldleger te ondersteunen, voor zover het veldhospitaal niet in de behoeften van de soldaten kon voorzien. De meeste garnizoenen hadden zelf artsen in dienst.²⁸⁴ Het ligt in de lijn der verwachting dat dat in Breda ook het geval was; wat dat betreft was de stad dus niet geheel van kosten gespaard. Er werd echter niet van haar verwacht dat ze ook de zorg voor gewonden en zieken uit het veldleger op zich nam, zoals in de Staatse tijd; daar was Mechelen voor.

Muiterijen

Naar goed Habsburgs gebruik ontstonden er ook in deze periode de nodige spanningen wegens gebrekkige soldijbetaling. In 1628 en 1629 heersten er onder het garnizoen onrust en ontevredenheid wegens de slechte uitbetaling.²⁸⁵ De Republiek kreeg hier snel lucht van: op 13 januari 1629 werd aan de Raad van State medegedeeld dat er ‘als gevolg van wanbetaling en achterstallige soldij grote beroering is ontstaan onder het vijandelijke garnizoen te Breda’. Om de orde te handhaven werden er twee compagnieën ruiters uit 's-Hertogenbosch naar Breda verplaatst. De kosten voor hun onderhoud moesten worden gedragen door de dorpen in de Baronie.

De Staten-Generaal besloten de dorpen in de Baronie te verbieden om bij te dragen in deze kosten. De dorpen uit de Meierij moesten die uit de Baronie hierin ondersteunen. Deden ze dat niet, dan moesten ze een even grote bijdrage betalen aan de Staatse ontvanger. Deze retorsiemaatregel moest de onrust vergroten. Bovendien besloten de Staten-Generaal om aan de garnizoenen in Breda en andere vijandelijke grenssteden bekend te maken hoe Piet Hein in september 1628 de zilvervloot had veroverd. Zijn schepen waren begin januari aangekomen in Hellevoetsluis, dus dit was een uitstekende gelegenheid om het nieuws te verspreiden.²⁸⁶

Het bleef niet bij deze pogingen tot onruststokerij. Zoals eerder beschreven werd er in augustus 1630, na de val van 's-Hertogenbosch, een plan op touw gezet om pro-Staatse propaganda

²⁸³ Parker, *Army of Flanders*, 141-142.

²⁸⁴ Parker, *Army of Flanders*, 142.

²⁸⁵ Beermann en De Lepper, ‘Lotgevallen’, 63.

²⁸⁶ *Besluiten Staten-Generaal 1626-1630*, 13/01/1629, 1

<<http://resources.huygens.knaw.nl/besluitenstatengeneraal1576-1630/BesluitenStaten-generaal1626-1651/silva/sg/resoluties/1629/01/13/resoluties/01>> 2017-05-18.

te verspreiden in Breda om zo onrust onder het garnizoen te veroorzaken. Zoals boven beschreven, liep dat echter spaak doordat de vrouw die de pamfletten de stad in moest brengen de zaak aangaf bij de magistraat van Breda.

In Brussel was men zich net zo goed bewust van de precaire situatie in Breda als in Den Haag. In april 1630 stelde Aytona zelfs voor aan Filips IV om alleen het kasteel van Breda te behouden en de rest van de stad te laten voor het was. Breda kostte immers ieder jaar 400.000 dukaten, maar desondanks kon de veiligheid van de stad niet worden gegarandeerd.²⁸⁷

Ondanks de problemen rondom de soldijbetaling en de Staatse pogingen om het moreel van het garnizoen te ondermijnen, lijkt er toch geen munterij te zijn uitgebroken. Dit past in het algemene beeld van die tijd: na 1607 kwamen er vrijwel geen munterijen meer voor in het leger van Vlaanderen. Dat kwam onder andere doordat de Habsburgse overheid de troepen beter voorzagen van voedsel, kleding en onderdak.²⁸⁸ Bovendien nam de legerleiding dus proactieve maatregelen om munterij te voorkomen. Daardoor werd de orde onder de troepen veel beter gehandhaafd dan in de voorgaande decennia.

De overgang van 1637

Breda kwam bij toeval in het vizier van het Staatse leger. Op verzoek van Frankrijk, dat een bondgenoot van de Republiek in de oorlog tegen het Habsburgse rijk was, had Frederik Hendrik een operatie opgezet om Duinkerken te veroveren. Daartoe lag er bij Rammekens in Zeeland een Staatse landingsvloot klaar die op 16 juli 1637 de ankers moest lichten. De wind stond echter niet goed, waardoor het plan werd afgeblazen. Daarop besloot Frederik Hendrik om dan maar Breda aan te vallen. De eerste troepen bereikten Breda op 21 juli; de poorten werden net op tijd gesloten om te voorkomen dat ze de stad konden binnenvallen.

Het belegeringsleger telde ongeveer 21.000 man voetvolk en 3000 ruiters. Breda werd verdedigd door een garnizoen van 2600 à 2700 man onder leiding van Goumare de Fourdin. Naast het garnizoen had hij ook vier burgervendels tot zijn beschikking. Deze waren echter niet bijzonder strijdlustig: een deel van de burgerij sympathiseerde met de Republiek. Bovendien wilde De Fourdin een aantal huizen laten afbreken om de stad beter verdedigbaar te maken. Hier stemde de burgerij pas mee in toen er een schadevergoeding werd beloofd.²⁸⁹ Verder werden de arme vrouwen

---

²⁸⁷ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 63-64.

²⁸⁸ Parker, *Army of Flanders*, 174-175.

²⁸⁹ Beermann en De Lepper, 'Lotgevallen', 65-66. Nimwegen, *'Deser landen krijchsvolck'*, 502.

en kinderen uit de stad gezet, zodat ze geen onnodig gebruik zouden maken van de voedselvoorraden.²⁹⁰

Net als Spinola in 1624 begon Frederik Hendrik direct met de aanleg van een circumvallatie- en contravallatielinie. Bovendien inundeerde hij een deel van het omliggende gebied om zijn stelling nog beter te beschermen tegen ontzettingstroepen. Zijn opzet slaagde: toen de Habsburgse bevelhebber Ferdinand van Oostenrijk²⁹¹ medio augustus arriveerde, zag hij geen mogelijkheden meer om Breda te ontzetten. Daarom trok Ferdinand naar de Maasvallei, waar hij Venlo en Roermond veroverde. Het Bredase garnizoen voerde een aantal uitvallen uit, maar wist de beleggers niet af te slaan. De Fourdin zal daar niet aan hebben deelgenomen: tijdens het beleg lag hij ziek in bed met ‘graveel’, kleine nierstenen.

Op 18 augustus, dus vier weken na aankomst, waren de voorbereidingen voor de belegering gereed. In tegenstelling tot Spinola besloot Frederik Hendrik niet de stad uit te hongeren, maar direct het offensief in te zetten. Hij liet zijn troepen de ver vooruitstekende hoornwerken aanvallen door approches (naderingsloopgraven) aan te leggen. Op 7 september kreeg hij het hoornwerk bij de Ginnekenpoort in handen. Van daaruit kon de aanval worden ingezet op de stadswallen. Op 2 oktober veroverden de belegeringstroepen een halve maan en een ravelijn, waardoor ze de binnenste verdedigingswerken konden gaan ondermijnen. De Fourdin achtte de situatie onhoudbaar en begon op 6 oktober met onderhandelen; een dag later tekende hij de capitulatie. Op 11 oktober verliet het garnizoen de stad met vliegend vaandel en slaande trom en trok naar Mechelen. De verliezen aan Staatse zijde worden geschat op 700 à 800 doden en 1500 gewonden; van het Habsburgse garnizoen bleven er 1800 à 2000 ‘weerbare en[de] gesunde mannen’ over.²⁹²

Het kostte Frederik Hendrik dus elf weken om Breda te veroveren, waar Spinola er nog negen maanden voor nodig had gehad. Dat kwam niet doordat het garnizoen faalde in het verdedigen van de stad. Frederik Hendrik gebruikte een heel andere strategie dan Spinola en had daar al veel successen mee geboekt; hij werd niet voor niets de ‘Stedendwinger’ genoemd. Sterker nog, het aanleggen van de approches vorderde juist beduidend minder snel dan verwacht, dus dat

---

²⁹⁰ Van Nimwegen, *‘Deser landen krijchsvolck’*, 213.

²⁹¹ Ferdinand van Oostenrijk (1609-1641), kardinaal-infant en van 1634 tot zijn dood landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden.

²⁹² C.M. Schulten, ‘De strijd om Breda in de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)’ in: *Jaarboek ‘de Oranjeboom’* 54 (2001) 140-164, aldaar 158-160. W. Bergsma ed., *Enege gedenckwerdege geschiedenissen. Kroniek van de Friese militair Poppo van Burmania uit de Tachtigjarige Oorlog* (Hilversum 2012) 115-116. Nimwegen, *‘Deser landen krijchsvolck’*, 502.

suggereert dat de uitvallen van het garnizoen nog enig effect sorteerden.²⁹³ De verhoudingen in aantallen tussen de legers waren flink in het nadeel van de verdedigers, en door het uitblijven van ontzettingstroepen hadden ze ook niet veel meer kunnen bereiken. Net als in 1625 kon het garnizoen er dus niet heel veel meer aan doen.

Besluit

Ook in deze periode voerde de militaire rol van Breda weer de boventoon in het dagelijkse reilen en zeilen van de stad. Dat is natuurlijk ook niet vreemd: niet alleen bleef Breda een frontierstad, maar ook bestond de bevolking al snel voor een meerderheid uit soldaten. Bovendien kon de stad niet langer rekenen op de persoonlijke zorg van een betrokken baron. Desondanks zullen de Bredanaren deze periode toch als een stuk aangenamer hebben ervaren dan het eerste Habsburgse bestuur. Ondanks een voortdurend wantrouwen tussen de magistraat en Brussel waren er weinig conflicten tussen stad en land. Breda kreeg meer inspraak in het landsbestuur en het religieuze conflict speelde nauwelijks meer een rol. De stad werd bestuurd door competente, daadkrachtige gouverneurs die geliefd waren bij de bevolking, maar ook niet bang waren om zich te laten gelden in het militaire conflict. De burgerij was dan ook overwegend koningsgezind.

Verder waren de gevolgen van de hervormingen die het Vlaamse leger sinds 1590 had doorgevoerd goed zichtbaar. Er braken geen muiterijen meer uit, ondanks dat de stad was bezwaard met een groot garnizoen en de soldijbetaling niet altijd vlekkeloos verliep. Op enkele vlakken overtroffen de Zuidelijke Nederlanden de Republiek: in de zorg voor zieke soldaten werd efficiënt en effectief voorzien door het militaire hospitaal in Mechelen. Verder werden de voortdurende problemen rondom de inkwartiering weggenomen door de bouw van barakken. Over het geheel genomen had het Habsburgse landsbestuur haar zaken dus een stuk beter op orde dan in de jaren 1580.

---

²⁹³ J.J. Poelhekke, *Frederik Hendrik, prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978) 490-491. Via <http://www.dbnl.org/tekst/poel003fred01_01/poel003fred01_01_0032.php> 2017-05-20.

Conclusie

Gedurende de drie periodes waren er duidelijke verschillen zichtbaar in de houding van de nationale overheid jegens de stad Breda en haar inwoners. In het eerste tijdvak, 1581 tot 1590, werd Breda primair gezien als onderdeel van de Habsburgse oorlogsinspanningen. De gouverneurs werden aangesteld vanwege hun militaire capaciteiten, niet omdat ze het goed voorhadden met de burgers; Hauteperne werd pas verwijderd toen het echt de spuigaten uitliep. Maar ook na zijn vertrek kon de magistraat zich nauwelijks laten gelden. De reglementen voor de inkwartiering legden een grote last bij de inwoners van de stad. Die wisten ze alleen te verlichten door een burgerwacht in te stellen die een deel van de militaire taken overnam. De notie van religieuze tolerantie was volledig afwezig nu Breda zich in het kolkende centrum van een ideologische oorlog bevond. Kort gezegd: de stad was er om het leger te dienen, en had ook alleen als zodanig bestaansrecht.

In de volgende periode, 1590 tot 1625, ging het de burgers gelukkig een stuk beter voor de wind. Dat kwam voor een goed deel op het conto van Maurits, die als heer van Breda een persoonlijke band met de stad had. Bovendien was hij als stadhouder eindverantwoordelijk voor alle militaire aangelegenheden, waardoor hij een goede afweging kon maken tussen de belangen van de burgers en de militairen. Maurits stelde gouverneurs aan die goedgezind waren jegens de burgers en liet omvangrijke werkzaamheden uitvoeren aan de vesting van Breda, waardoor ze tot de modernste van Europa ging behoren. Bovendien genoten de inwoners van de stad een redelijke mate van religieuze tolerantie. Verder werden de reglementen voor de inkwartiering herzien, om de last voor de inwoners van garnizoenssteden te verminderen. De Staten-Generaal hechtten duidelijk waarde aan de Bredanaren als burgers van de Republiek. Ondanks dat het gebrek aan vertegenwoordiging in de Statenvergadering bleef steken, deed de magistraat haar uiterste best om de belangen van Breda te behartigen bij het landsbestuur. Daarin slaagde ze ook zeer goed, zowel wat betreft de verdediging van de stad als de portemonnee van haar inwoners.

In het derde tijdvak, 1625 tot 1637, werd Breda weer onderdeel van het hertogdom Brabant. Daarmee kreeg de stad weer een reguliere vertegenwoordiging in de Staten van Brabant en dus indirect inspraak in de Staten-Generaal in Brussel. Net als in de eerste Habsburgse periode speelde de militaire functie van Breda een belangrijke rol: doordat veel Staatsgezinde inwoners vertrokken naar de Republiek, waren er al snel meer soldaten dan burgers in de stad aanwezig. Desondanks verliepen deze jaren veel aangenamer voor de overgebleven Bredanaren door een aantal hervormingen op nationaal niveau. De aartshertogen probeerden, veel meer dan hun voorgangers, in hun beleid een evenwicht te vinden tussen civiele en militaire belangen. Dat leidde tot een aantal maatregelen die de lasten voor de garnizoenssteden aanzienlijk verminderden, zoals de bouw van

barakken. Bovendien ontstond er een goede verstandhouding tussen Brussel en Breda, wat weerspiegeld werd door de koningsgezindheid van de stad. Ten slotte vervulden de gouverneurs netjes hun taak zonder daarbij de burgerij tot last te zijn. De magistraat hoefde zich dan ook veel minder vaak te laten gelden.

Samenvattend kunnen we dus concluderen dat het steeds beter ging. Langzaam werden er allerlei hervormingen doorgevoerd op gebieden als logistiek, financiën en ordehandhaving die ervoor zorgden dat de aanwezigheid van een garnizoen steeds minder belastend werd voor de stad waar het gelegerd was.

Lijst van geraadpleegde werken

Stadsarchief Breda, afdeling ARC0001

Inv. nr. 2395, 'Ordonnanties en voorschriften voor de inkwartiering van het garnizoen' (1571-1583).

Inv. nr. 2402, 'Advies van de tienraads mannen betreffende het servitiegeld voor de heer van Haultepenne' (1582).

Inv. nr. 2422, 'Stukken van de Raad van State inzake het logeren van soldaten en de betaling van het servitiegeld' (1595).

Inv. nr. 2479, 'Staten van verstrekte obligaties en voorschotten voor het Italiaanse garnizoen' (1583-1585).

Inv. nr. 2481, 'Memorie omtrent betalingen door burgemeester Boudewijn van der Mijl aan kapiteins van ingekwartierde troepen'.

Inv. nr. 2486, 'Rekest van de magistraat aan de Raad van State om de extra onkosten in verband met het verzorgen van zieke soldaten te vergoeden. Concept' (ca. 1610).

Inv. nr. 2490, 'Commissie en instructie voor een deputatie van de stad naar de regering te Brussel inzake de te zware belasting van de stad door het garnizoen' (1633).

Inv. nr. 2529, 'Ordonnanties van het stadsbestuur, uitgevaardigd in de periode van de belegering door de Spaanse veldheer Spinola. Concepten en minuten' (1624-1625).

Inv. nr. 2572, 'Missive van de procureur G. van Ghilze te Brussel over de waarneming van de belangen der stad inzake de barakken en de Brabantse Landtol' (1628).

Inv. nr. 2573, 'Rapport over de geschiktheid van enige plaatsen voor de bouw van barakken voor het garnizoen' (1629).

Resolutiën der Staten-Generaal

Deursen, A.Th. van ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 1, 1610-1612* (Den Haag 1971).

Deursen, A.Th. van ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 2, 1613-1616* (Den Haag 1984).

Japikse, N. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 7, 1590-1592* (Den Haag 1923).

Japikse, N. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 8, 1593-1595* (Den Haag 1925).

Japikse, N. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 9, 1596-1597* (Den Haag 1926).

Japikse, N. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 10, 1598-1599* (Den Haag 1930).

Japikse, N. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 11, 1600-1601* (Den Haag 1941).

Pijperman, H.H.P. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 12, 1602-1603* (Den Haag 1950).

Pijperman, H.H.P. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 13, 1604-1606* (Den Haag 1957).

Pijperman, H.H.P. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Deel 14, 1607-1609* (Den Haag 1970).

Roelevink, J. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 5, 1621-1622* (Den Haag 1983).

Roelevink, J. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 6, 2 januari 1623-30 juni 1624* (Den Haag 1989).

Roelevink, J. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 7, 1 juli 1624-31 december 1625* (Den Haag 1994).

Smit, J.G. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 3, 1617-1618* (Den Haag 1971).

Smit, J.G. ed., *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks, 1610-1670. Deel 4, 1619-1620* (Den Haag 1981).

Allen geraadpleegd via <<http://resources.huysens.knaw.nl/retroboeken/statengeneraal>>.

Nijenhuis, I.J.A. e.a., *Besluiten Staten-Generaal 1626-1630*. Geraadpleegd via <<http://resources.huysens.knaw.nl/besluitenstatengeneraal1576-1630/BesluitenStaten-generaal1626-1651>>.

Literatuur

Alma, Xander, *ErfgoedRapport Breda 8. Barakkencomplex Sint-Catharinadal te Breda. Een onderzoek naar 17e-eeuwse soldaatbarakken* (Breda 2005).

Bailey, Anthony, *Velázquez and the surrender of Breda: The making of a masterpiece* (New York 2011). Geraadpleegd via <<https://books.google.nl/books?id=H1ejykwzjrWC&l>>.

Beermann, V.A.M., *Stad en meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648. Een episode uit het laatste stadium van de Tachtigjarige Oorlog* (Nijmegen 1940).

Beermann, V.A.M. en J.L.M. de Lepper, 'De lotgevallen van de stad' in: *Geschiedenis van Breda*

II: aspecten van de stedelijke historie 1568-1795 (Schiedam 1977) 1-86.

Bergsma, W. ed., *Enege gedenckwerdege geschiedenissen. Kroniek van de Friese militair Poppo van Burmania uit de Tachtigjarige Oorlog* (Hilversum 2012).

Brandon, Pepijn, 'Een "War and Society"-geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog', *Low Countries Historical Review* 129-3 (2014) 51-72.

Brekelmans, F.A., 'Bestuur en rechtspraak' in: *Geschiedenis van Breda II: aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam 1977) 87-162.

Cerutti, F.F.X., 'De institutionele geschiedenis der stad tijdens de Nassau's' in: *Geschiedenis van Breda I: de middeleeuwen* (Schiedam 1976) 183-229.

Deursen, A.Th. van, *Maurits van Nassau (1567-1625). De winnaar die faalde* (Amsterdam 2005).

Groen, Petra ed. e.a., *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648* (Amsterdam 2013).

Heuvel, Charles van den, '*Papiere bolwercken*'. *De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen* (Alphen aan de Rijn 1991).

Hoeven, G. G. van der, *Geschiedenis der vesting Breda* (Schiedam 1974).

Hugo, Herman, *Het beleg van Breda, 1624-1625*. W.A. Boekelman ed. (Baarn 2015).

Israel, Jonathan I., *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall (1477-1806)* (Oxford 1998).

Jong, M.A.G. de, '*Staat van Oorlog*'. *Wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum 2005).

Kamps, P.J.M., P.C. van Kerkum en J. de Zee ed., *Terminologie verdedigingswerken: inrichting, aanval en verdediging* (Utrecht 2013)

Lepper, J.L.M. de, 'De katholieke kerk' in: *Geschiedenis van Breda II: aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam 1977) 163-211.

Nieukerken, M.A. van en E.J. Haslinghuis, 'Bouwwerken en bouwkunst in Breda van het midden der XIVe tot dat der XVIe eeuw' in: *Geschiedenis van Breda I: de middeleeuwen* (Schiedam 1976) 256-284.

Nimwegen, Olaf van, '*Deser landen krijchsvolck*'. *Het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)* (Amsterdam 2006).

Parker, Geoffrey, *The army of Flanders and the Spanish road, 1567-1659. The logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' wars* (Cambridge 2004).

Parker, Geoffrey, *The Dutch Revolt, revised edition* (Londen 1990).

Parker, Geoffrey, *The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (Cambridge 2006).

- Peeters, C.J.A.C., 'Het aanzien van de stad' in: *Geschiedenis van Breda II: aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam 1977) 241-301.
- Peeters, C.J.A.C., 'Militaire gebouwen in Breda' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 25 (1972) 1-31.
- Piot, M. Charles ed., *Correspondance du cardinal de Granvelle, 1565-1583* (Brussel 1890).
Geraadpleegd via <<http://www.archive.org/stream/correspondancedu08gran>>.
- Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik, prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978).
Geraadpleegd via
<http://www.dbnl.org/tekst/poel003fred01_01/poel003fred01_01_0032.php>.
- Rodovid, 'Jean de Maisières d. après 1636'. Geraadpleegd via
<<http://fr.rodovid.org/wk/Personne:420931>>.
- Roosens, Bernhard, *Habsburgse defensiepolitiek en vestingbouw in de Nederlanden (1520-1560)* (Leiden 2005).
- Roosens, Bernhard, 'De invloed van de vestingbouw op de bevolking in de Nederlanden tijdens de regeerperiode van Karel V' in: Raymond Fagel en David Onnekink ed., *Oorlog en samenleving in de Nieuwe Tijd* (Maastricht 2005) 81-99.
- Schulten, C.M. 'De strijd om Breda in de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 54 (2001) 140-164.
- Swart, Erik, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590* (Amsterdam 2006).
- Vermeesch, Griet, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006).
- Vosters, S.A. 'Een Spaanse soldaat over Breda ten tijde van Parma' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 13 (1960) 102-120.
- Westra, Frans, *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604* (Alphen aan de Rijn 1992).